

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Сабліна С.В.

**Історія
української літературної мови XIX -поч. XXст.
Частина I.
Конспект лекцій**

Запоріжжя 2008

УДК:808.3/091//075.8
ББК

С.В.Сабліна. Історія української літературної мови ХІХ-початку ХХст. Частина І. Конспект лекцій. -Запоріжжя: ЗНУ,2008. - 51с.

Конспект лекцій містить розділи, у яких систематизовано та проаналізовано історико-мовознавчі матеріали із проблем розвитку українського правопису, вітчизняного шкільництва, науки про українську мову ХІХ – поч.ХХ ст. Розраховано на студентів ІІІ та ІV курсу (денна та заочна форма навчання) філологічного факультету.

Рецензент: кандидат філологічних наук
Відповідальний за випуск :

Л.М.Стовбур
С.В.Сабліна

Зміст

Вступ.....	4
Дискусії про українську мову як лінгвістичний та суспільний феномен у ХІХ -на поч. ХХст.....	6
Історія українського правопису ХІХ – поч.ХХст.....	21
Розвиток української школи у ХІХ – поч.ХХст. Українські граматики.....	37
Спроби створення української наукової мови. Розвиток вітчизняної термінології.....	46

ВСТУП

Оскільки навчальні посібники з курсу української літературної мови, що були створені у дожовтневий та радянський періоди, сьогодні вже стали раритетами, неповними та застарілими, тенденційними у висвітленні багатьох історичних фактів чи документів, пропонуємо увазі студентів наукові матеріали до лекційного курсу з історії української літературної мови, сперті на нові, розроблені на основі об'єктивної лінгвістичної картини внутрішнього розвитку мови ХІХ- поч.ХХст. дослідження(в тому числі дисертаційні). Ми прагнули показати шляхи формування загальнонаціонального літературного варіанту української мови, унормування правопису й термінології, історію граматичної думки - і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Поділені між двома державами(Росією та Австро-Угорщиною) українці пережили не одну «чорну» дату власної історії, принаймні в означений період ХІХст. їх було доволі, аби світ на деякий час засумнівався в існуванні самої реальності «Україна»:

- 1811-закриття Києво-Могилянської академії.
- 1817-Польський сейм увів у всіх народних початкових школах Галичини викладання польською мовою.
- 1847-розгром царською владою Кирило-Мефодієвського братства.
- 1859-міністерство віросповідань та науки Австро-Угорщини заборонило українську азбуку у Галичині та Буковині, замінивши її латиницею.
- 1862-закриття недільних шкіл, організованих українською інтелігенцією в Російській імперії.
- 1863-„валуєвський” циркуляр про заборону наукових, релігійних і педагогічних публікацій українською мовою.
- 1876-Емський указ про заборону друкування та видання книжок українською мовою.

- 1881-закон про дозвіл друкувати словники українською мовою, але російським правописом.
- 1888- указ про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.
- 1892- заборона літературних перекладів українською мовою.
- 1895-заборона українських книг для дітей.
- 1906-1910-закриття царською владою „Просвіти” у різних містах України.
- 1914-указ про заборону української преси.

ДИСКУСІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вступні зауваги

У вітчизняній філології історіографія нашої лінгвістики уже сформувалась в окрему галузь науки завдяки дослідженням **М.Возняка, А.А. Москаленка, П.Й. Горецького, А.С. Паламарчука, В.В. Німчука, С.М. Лучканина, М.В. Павлюка, Б.М. Сокола** та ряду інших українських учених. У монографіях та статтях названих філологів принагідно, а у дослідженнях **Ф. Савченко, Б.Сокола, М. Павлюка** – докладно, висвітлюються дискусії ХІХ – початку ХХ ст. навколо статусу і місця української мови в колі слов'янських мов та перспектив розвитку її писемно-літературної форми. Зазначимо, що історична проблема мовних дискусій ХІХ – на початку ХХ ст. має дві суттєві особливості (хронологічну та якісну), які вимагають висвітлення та аналізування у курсі історії української літературної мови (ІУЛМ).

По-перше, хронологічна межа ХІХ – початку ХХст. зумовлена тим, що саме у зазначений період питання, пов'язані з українською мовою, були дискутовані особливо гостро й часто. По-друге, полеміка відносно української мови, хоч і зумовлена важкими умовами розвитку культури нашої нації, землі якої були між двома чужими державами, стала важливим чинником розвитку української науки ХІХ – на початку ХХ ст., вона активізувала мовознавчу працю українських та європейських учених, а унаслідок тривалих суперечок дедалі чіткіше окреслювались особливості структури української мови, питання, пов'язані з її походженням, історією, поділом на діалекти, перспективами літературного нормування.

Головні дослідники проблеми лінгвістичних дискусій щодо української мови ХІХ – на початку ХХ ст. М. Павлюк та Б. Сокол виділяють у ній два періоди, обираючи за умовну межу 1863р. (першу постанову царської влади про обмеження українського друкованого слова). **Перший період** – перша половина – середина ХІХ ст., коли велися суперечки про давність української мови та її

місце в слов'янській родині мов, інакше – *дискусія про статус української мови*. Хоча хронологічно ця дискусія тривала і в другій половині XIX ст. *Другий період* – кінець XIX ст.- початок XX ст. - дискусія навколо *перспектив розвитку української літературної мови та її варіантів*, під час якої було висловлено погляди на сферу вживання писемної української мови і вироблення єдиних норм її.

Виявлення особливостей української мови і суперечки про її давність та місце у слов'янській родині (перша половина XIX ст. – 60-80 р. XIX ст.).

Мовні дискусії першого періоду мають бодай два зовнішні мотиви: вплив європейського ренесансу і політичний та культурний поділ України на дві частини. Стосовно *першого*, то до українців, що вже на початку XIX ст. чітко усвідомили свою окремішність (а цьому сприяли релігійна полеміка і визвольна війна проти католицизму) відгомоном докотилися національно-культурні прагнення західнослов'янських народів. Вони полягали у тому, щоб відмежуватися від ідей класицизму з його ігноруванням особистості та розмовної мови і приєднатися до французько-німецьких ідей романтизму і сентименталізму, що, навпаки, конкретизували індивідуум та його мову. Відтак цю мову слід було описати, науково пояснити її структуру, визначити її місце у колі інших споріднених і неспоріднених мов. Цим і пояснюється пильна увага української інтелігенції I пол. XIXст. до народної мови, найбільш засвідчена у граматиках і словниках Східної України та Галичини, у фольклорних і етнографічних виданнях.

Щодо *іншого* зовнішнього мотиву, то обидві імперії нав'язували українцям свої державні мови: Австрійська імперія - польську та німецьку, а Російська – російську; для політики обох країн вигідне було ставлення до українського народу як до етнографічного відгалуження своєї нації, а до його мови як до діалектного компонента своїх мов. Така політична ситуація в Україні продукувала багатомовність: у друкованих виданнях Східної України уживалась українська і російська мови, а після заборон – виключно російська; у Галицьких виданнях – польська, німецька, штучне “язичіє” та українська мови. Зрозуміло, що факт

паралельного уживання кількох мов і невизнання за народною мовою прав літературності зумовив опір свідомих українців чужомовним впливам та призвів до тривалих мовно-політичних дискусій.

У період I пол. XIXст. – 60-80р. XIXст. конкретними об'єктами дискусій були:

- українська мова – наріччя інших мов чи окрема мова;
- “язичіє”, німецька, польська, російська мова чи народна мова як ужиткова літературна мова українців;
- фонетичний чи етимологічний принципи правопису;
- боротьба за існування української мови.

Виявлення особливостей української мови

Наприкінці XVIII – поч. XIXст. в Росії та Україні серед освічених верств замість колишнього зневажливого ставлення до простолюду виникає сентиментально-романтичне зацікавлення ним, спричинене європейським ренесансним впливом. На Україні до того ж подібні ідеї поєдналися із демократичними козацькими традиціями, під впливом яких окремі представники вітчизняної інтелігенції почали досліджувати народний побут, світогляд, філософію, а також мову свого народу. Найбільше уваги філологами й етнографами I пол. XIXст. було приділено українському фольклору, оскільки основи фольклористики та етнографії уже були закладені раніше в XVII – XVIIIст. Наприклад, у 70-х роках XVIIIст. У збірниках ***Чулкова-Попова та Трутовського*** надруковано кілька десятків українських пісень. А матеріал до фольклорного зібрання ***Зоріана Доленги-Ходаковського*** автор збирав протягом останньої чверті XVIIIст., вислідом чого став перший вітчизняний систематичний збірник українських пісень у їх жанровій різноманітності та великій кількості (понад 2000 зразків із Галичини, Волині, Поділля, Наддніпрянщини і Полісся). У 1777р. Надруковано етнографічне видання “Описание свадебных украинских простонародных обрядов” ***Калиновського***. Особливої уваги українська народна творчість пісенного, легендарного та казкового жанрів удостоїлась у I пол. XIXст. Маємо цілу низку

українських видань: “Запорожская старина” **І. Срезневського**, три збірки українських пісень **М.Максимовича**, «Малороссійскія и червонорусскія думы и песни» **П.Лукашевича**. Фольклорне та етнографічне вивчення українського етносу підказувало думку про потребу вивчати і його мову. Так, уже у виданні “Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій” (1787-1780pp) за ред. Палласа, було вміщено 65 народних «малороссійськихъ слів». У 1793р. українець Ф.С.Туманський у своєму часописі “Россійскій магазинъ” подав тлумачення 333 українізмів під назвою “Изъясненіе Малороссійскихъ рѣченій, в летописцѣхъ встрѣтившихся”. У 1798р. М.Папура¹, видаючи “Енеїду” І.П. Котляревського, надрукував при ній словничок українських слів із реєстром на 972 лексеми. На поч. І пол. ХІХст подібні словники укладають, спираючись на певні наукові засади, продиктовані щойно відкритим ученими порівняльно-історичним методом: “Собрание слов малороссійского нарѣчія” **О.Павловського**, що була предметом обговорення на зборах Російської академії і дістала позитивну оцінку, Івана Войцеховича (1923). У 1805 р. Російська академія наук придбала “Граматику малороссійського нарѣчія”. Проте переслідування царською владою усього “иностранческаго” призвело до того, що граматика Олексія Павловського була надрукована аж у 1818р. У цій порівняльній праці *вперше* була подана граматична характеристика української мови в її найістотніших рисах у морфології та фонетиці:

- м’якість приголосного **ц**: *царыця, пьяныця, лавочныця*;
- гортанна артикуляція **г**: *гуляю, губка, гарный*;
- наявність звуків **дз, дж**: *джыкгунець, дзвин, дзьнь*;
- вимога **и** як звука середнього ряду: *сыній, кныжка*;
- наявність звука **в** на місці **л** у кінці складу: *вовк, сказав, ховався*;
- перехід **о** в **і**: *сімъ, бігъ, стіль*;
- вимова **хв** на місці **ф**: *хварба, хвороба*;
- наявність **ј** після губних приголосних: *мясо, тімь’я, мяккый*;

¹ У істориків мови різні погляди на авторство словника: більшість учених висловлюються за те, що словник уклавав сам І.П. Котляревський. Інші, наприклад, ужгородський дослідник М.Галас, називають автором словника редактора “Енеїди” М. Папуру.

– вимова і написання на місці **ь** - **і**: *літо, тінь*.

Важливо і те, що О. Павловський уперше проголошує фонетичний принцип правопису: *«Я намерен все слова малороссийские писать точно теми буквами, какими они там произносятся»*. Крім усього, О.Павловський висловив власні думки про українську мову: усвідомлюючи оригінальність історичного розвитку українського етносу, він однак вважав мову цього народу “исчезающим нарѣчіем”, але таким, що “составляет почти настоящий язык”.

У цей же час уперше в офіційній науці ставиться питання про набуття українською мовою ознак літературності. У “Вѣстнику Европы” за 1815р. була надрукована стаття польського вченого **І. Бандтке**. “Замѣчанія о языкѣ Богемскомѣ, Польскомѣ и нынѣшнемѣ Россійскомѣ”, в якій автор заперечував «німецький» погляд на українську мову, як на наріччя «русского языка, испорченного примѣсью къ нему языка польского» і стверджував, що «языкъ малороссійскій (которого столица есть Кіевъ) какъ не уступающий въ старшинствѣ Великороссійскому **не может быть** нарѣчіемъ послѣднего». Далі автор висловив побажання: “Дай Боже, чтобы языкъ Малороссійскій сталъ въ ряду ученыхъ языковъ славянскихъ”. І як слушно зауважує В. Чапленко: “Що далі, то більше ставало таких висловлювань, як також збільшувалось і самих видань, що просували далі справу вивчення українського народу та його духовного багатства”.

У І пол. ХІХст провідну роль у розробці української лінгвістичної тематики відіграв **Михайло Максимович**. У працях “Малороссийские песни М.Максимовича”, “Начатки русской филологии” (1846), “Критико-исторические исследования о русском языке” (1838), і особливо в останній своїй роботі автор висловив погляди на самобутність східнослов’янських мов. Спираючись на авторитет О.Востокова, Ф. Палацкого, М.Надеждіна, М. Максимович вперше вводить нову класифікацію слов’янських мов, розподіляючи їх на 3 окремі етнічні мови: “1) Восточный или Русский; 2) Югозападный или Южный (тобто український); 3) Северозападный или Западный”. Ця класифікація стала загальноприйнятою серед усіх мовознавців

світу. Українська ж мова розпадається у М. Максимовича на «Малороссийское или украинское» та «Червонорусское или Галицкое» наріччя. Так учений заклав підвалини української діалектології.

Одним із перших з українських мовознавців означеної доби М. Максимович починає розглядати українську мову осібно від російської: *«На так называемое малороссийское наречие должно смотреть как на язык особый, отличный от Великороссийского»*. Проте дослідник категорично виступає і проти тих учених, які “коренные южнорусские слова и формы, неизвестные в русском языке и сходные с польскими” зараховує до запозичених із польської мови. Подібні судження «польської братії» намагалися зробити з української мови наріччя польської мови. Поставала нова загроза, цілком шовіністичного напрямку, - заперечення української мови як окремої взагалі, а відтак – виникала необхідність наукового захисту автентичності і давності української мови, викладений у «Филологических письмах к М.П.Погодину». У ряді статей-листів М.Максимович наводить мовні риси пам'яток киеворуського періоду, які згодом характеризуватимуть особливості української мови (наприклад, поплутання **в** з **у**: уселенная замість вселенная). Цілим рядом історичних і мовних фактів М.Максимович таки довів факт давності української мови (про дискусію Погодіна-Максимовича див. нижче). Загалом наукові аргументи М.Максимовича про давність і оригінальність української мови використовували інші дослідники, зокрема А.Метлинський зазначав, що мова південноруська відрізняється від північно руської, виділяв ряд ознак української мови, як, наприклад, різна вимова **е** з давнього **є** та **і** з **ѣ** тощо.

Оригінальні думки про свою мову висловив і автор першого великого словника нової української мови **П.Білецький – Носенко**. Він один із перших намагався простежити історію української мови. Вказуючи на давність її походження, вчений помилково ототожнював українську мову із церковнослов'янською, покликаючись на Нестора – літописця. За П. Білецьким – Носенком, українська мова відрізняється від російської обласними наріччями, ідіома-

ми запорозьких козаків, лексикою, що увійшла до її складу за час правління Литви та Польщі.

Дискусія навколо походження української мови була актуальною в 20 – 30 роки ХІХ ст. і для галицьких мовознавців. Львівський журнал “Czasopis naukowy” 1829 р. надрукував статтю **І. Могильницького** “Відомість о руском язичі”, у якій на підставі свідчень пам’яток та досліджень М. Каченовського, І. Бандке, В. Раковецького автор робить висновок: “Мова руська, або діалект рускій обік Польського, Російського, Чеського, Імерійського, Корніолського місце має. Народ руский єсть племенем и отраслею рода словенского, як кожний инший народ словенський”. Підкреслюючи старожитність української мови, Іван Могильницький визнавав її можливість і право бути літературною мовою. Осип Маковей уже у 1903 р. так схарактеризував “Відомості” І. Могильницького: “написана рішучо і з великим на ті часи знанням мови, давала молодшому поколінню Русинів першу наукову основу для розуміння становища руської мови поміж іншими слов’янськими мовами і сліди цієї статті ми бачимо у працях Й. Левицького, Й. Лозинського, М. Шашкевича”.

У контексті дискусії навколо походження української мови та її статусу певне місце посідає граматика **Йосипа Лозинського** (1846 р.), а точніше передмова до неї, де автор подає історію українського народу, аби показати напрямки, якими йшов розвиток української мови. Учений не сумнівається у тому, що українська мова є окремою слов’янською мовою, що поширена від південних Карпат аж до Кубані. Дослідник правильно оцінив вплив церковнослов’янської та польської мов на галицькі діалекти і подав слушний прогноз стосовно негативного впливу російської мови на діалекти Наддніпрянщини. Він переконував, що наша літературна мова має базуватися на народній основі: необхідно брати мову з уст простого народу (а найважливішою, на думку автора, є мова пісень, казок і примовок) і увести її в чіткі і прості правила.

Важливою у визначенні властивостей української мови, особливо в осмисленні її діалектного поділу, була доповідь **Я. Головацького** “Розправа о язичі южноруськім та його нареччях”, прочитана на Соборі руських вчених у Львові

(1848 р.). Лінгвіст заперечував вплив польської мови на українську і твердив, що навпаки – польська мова своєю виробленістю повинна завдячувати українській. Учений довів самостійність української мови, її окремішність від церковнослов'янської та російської мов. Хоча дивно виглядає його твердження, ніби основним джерелом збагачення української літературної мови мусить бути не народна мова, а лексика стародавніх пам'яток. В усьому іншому розвідка Я. Головацького, за оцінкою І. Крип'якевича – науковий гімн на честь народної мови. Виступ на з'їзді підніс авторитет ученого і наприкінці 1848 р. він стає професором Львівського університету. На цій посаді видає ряд праць, де поданий докладний як для його часу опис звукових і граматичних особливостей української мови (чергування звуків, спрощення приголосних, опис граматичних форм і категорій відмінюваних і невідмінюваних слів).

Нарешті й поважні європейські фахівці починають визнавати осібність і давність української мови. Одним із перших, хто аналізував українську мову як самостійну слов'янську мову, а не як наріччя російської чи польської, був словак П. Шафарик. Учений був переконаний, що українці – окрема нація із своєю мовою та культурою.

Таким чином, зацікавлення народною мовою, що спричинене було романтичним і сентиментальним впливом у літературі, породило низку етнографічних, фольклорних і філологічних видань у яких документувалась різноманітна (але найбільш лексична і фонетична) система української мови. На основі виявлених фонетичних, лексичних і граматичних ознак було описано найхарактерніші риси нової української літературної мови, що виділяють її у колі слов'янських мов. Зрозуміло, що ці перші порухи національної свідомості у бік українства аж ніяк не задовольняли імперську науку, яка вважала українську мову лише наріччям “общерусского языка, испорченного польским воздействием”. Відтак виникають тривалі, майже столітні дискусії про давність і головне – самостійність української мови. Показовою може стати дискусія з приводу теорії російського науковця і видавця – журналіста *М. Погодіна*, який спираючись на припущення *І.І. Срезневського* про тотожність книжної і живої мов у старо-

давньому Києві, розвинув свою шовіністичну гіпотезу. Хід його міркувань був такий: якщо книжна і жива мови у стародавньому Києві були тотожні, а давньоруська мова, зазнавши глибокого церковнослов'янського впливу виявляє схожість з російською мовою, то це означає, що в Києві в часи існування Руської держави жили росіяни та їх предки; українці, за його гіпотезою, прийшли на землі Подніпров'я не раніше XV ст. з Прикарпаття, де і сформувалися як народність. Цю теорію М.П.Погодін виклав у формі листа до І. Срезневського та опублікував у “Известиях Академии наук” 1856 р. На цю публікацію негайно відгукнувся український мовознавець, історик і фольклорист **М. Максимович**, надрукувавши ряд статей під загальною назвою “Филологические письма к М.П.Погодину”, в яких передусім доводить, що українці виявляють себе як окреме мовне й етнічне угруповання ще у Київській державі. Такий висновок робить учений на підставі вивчення пам'яток X – XI ст., у яких наявні українізми на зразок *черевья (1074 р.), свита (1074 р.), свитка (1147р.)*. звичайно, мовно – історичних аргументів у М. Максимовича ще бракує, тому помітного наукового результату його статті не мають. Однак є дуже позитивний момент у його полемічних статтях і дискусії в цілому: він полягає в тому, що М. Максимович спромігся довести факт фіксації у киеворуських пам'ятках таких рис, які згодом характеризуватимуть особливості української мови (наприклад, поплутання у з в (*уселенная замість вселенная*) у Ізборніку Святослава 1073 р.). він також конкретизує різницю між старослов'янською та східнослов'янськими мовами. У листах – статтях М. Максимович зупиняється і на питанні взаємозв'язків старої української літературної мови та народної української мови. Полеміка між М.Максимовичем та М.Погодіним тривала протягом 1856 – 1863 р., і мала велике значення для становлення поняття “українська мова”, для виявлення її характерних ознак, історичних етапів розвитку. Вона зацікавила й інших славістів: так на бік М. Максимовича пристав мовознавець **О.Котляревський**. А під впливом цієї дискусії **П.О. Лавровський** написав ґрунтовний твір “Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями” (1859 р.), у якому

засвідчив головні фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси української мови, зіставивши їх з відповідними рисами російської та інших слов'янських мов.

Що ж до кардинального питання дискусії – походження окремих східнослов'янських мов, то воно розв'язувалося й пізніше (праці **О.Шахматова**, **П.Філіна** “Происхождение русского, украинского и белорусского языков” (1972)).

Умови розвитку української культури у середині XIX ст. стали ще більш несприятливими. Найбільша перешкода у цьому процесі – поділ української землі між двома державами: Австро – Угорщиною та Росією, які посилили свої кордони по території України. Створились неоднакові політичні й культурні умови для різних частин України, а це призвело до розбіжностей у процесі мовотворення. Унаслідок суцільних політичних заборон Російського царського уряду, що спрямовані були на руйнування навіть найменших виявів національної гідності, розвиток української культури триває в Галичині, де конституційний лад Австрії з II половини XIX ст. давав певні можливості для розвитку української літературної мови. Однак на цій території України виникли свої перешкоди на шляху розвитку української літературної мови. Треба знати, що в Галичині та на Закарпатті унікальний статус мало духовенство, оскільки українське населення цієї території складалося виключно з духовенства та селянства (поляки жартували, що це було суспільство “попа і хлопа”). Отже той прошарок населення країни, який більшою мірою і витворює літературну мову із народнорозмовної, і який прийнято називати інтелігенцією, в Галичині складався із духовенства. А воно користувалось у церковних відправах мертвою церковнослов'янською мовою, а в побуті польською (в Галичині), угорською (на Закарпатті), румунською та німецькою (на Буковині) і зневажливо ставилось до мови українського селянства, а звідси й до спроб запровадити цю мову в літературу. Значна частина духовенства Західної України ще в першій половині XIX ст. склала партію “москвофілів”, що фінансувалася Москвою. Будучи русофільським, але не знавши гаразд російської мови, це духовенство витворило “язичіє” – мішанину з церковнослов'янських, німецько-

польських російських та місцевих українських елементів. У 50 – 60 рр. москвофіли за словами В. Чапенка “Узяли гору і користувались в культурному житті мертвим “язичієм”, а мову народну зневажали, називаючи її мовою “пастухів та свинопасів”. Москвофіли захопили найбільші громадські установи – “Народний дім”, “Галицько-руську Матицю” та головні галицькі видання “Слово”, “Пролом”, “Семейная библиотека”, “Червонная Русь”. Але найважливіше – москвофільське духовенство керувало освітою галичан, а тому не дозволяло викладати рідною українською мовою у будь – яких освітніх закладах, навіть початкових школах. На думку одного із дослідників цього періоду В. Чапенка: *“Це був фактично агентурний, ворожий українському визволенню напрямок, фінансований від російського уряду, що прагнув русифікувати українські землі, пропагував російську літературну мову, і в історії української літературної мови його можна згадувати тільки як одну із перешкод”*. Але з цим антиукраїнським напрямом повели боротьбу східні та західні інтелігенти, підбадьорені ідейними постановами і зразками рідної мови у художній обробці Т. Шевченка, виступами російських слов’янофілів та революціонерів, зокрема Г. Чернишевського, який у статті “Національная безтактность” дав негативну оцінку москвофільству і язичію, вказавши на уже існуючу якісно оброблену наддніпрянськими українцями народну мову. Подібні ідеї втілювала в Галичині передусім молодь, що організувала рух “Молода Русь” (К. Климкевич, Ю. Федькович, О. Кониський, М. Ковалевський, Симиренко, Милорадович). Цей рух дедалі міцнів, а його учасники стали називатись “народовцями” через те, що одним із завдань “народовців”, які виразно протиставили себе “москвофілам” і відмежували український народ від російського, було “здобування самостійної народної руської літератури на основі розвою народної мови в письмі і слові”. Силами “народовців” у 1867 р. була заснована перша галицька громадська організація – товариство “Просвіта”, що розгорнула національну роботу. А в 1873 . учасниками народовецького руху був створений “Літературний фонд”, який згодом (з 1892 р.) став основою “Літературно – наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ)”. Ці дві організації відіграли виняткову роль у національному відродженні україн-

нців, в обороні їх прав, і стали прототипом Національної академії наук, оскільки саме у виданнях НТШ вперше почали друкуватися науково – популярні статті, літературні та публіцистичні матеріали українською мовою, а проблеми, поставлені у цих друкованих матеріалах, сприяли розвиткові не тільки художнього але й наукового, епістолярного, публіцистичного, інформативно - політичного стилів.

Тим часом майже півстолітнє політичне і мовне протистояння “москвофілів” та “народовців” завершилось у Галичині перемогою останніх і з кінця XIX ст. хоч і не зовсім вільно, але українська народна мова, оброблювана поступово галичанами зазвучала навіть у школах та церковних проповідях.

Перша половина XIX ст. – 50 – 60 рр. XIX відома як епоха наукового вивчення української мови. За цієї доби виникають перші описові граматики і словники; досліджується історія української мови та визначається її місце серед слов'янських мов. Науково вивчається фольклор та українська етнографія, з'являються талановиті вчені, які заклали підвалини української науки, в тому числі й мовознавства і які стримували політичну та культурну асиміляцію українського народу.

Дискусії навколо походження і статусу української літературної мови її перспектив і варіантів у другій половині XIX – початку XXст.

В останні десятиліття XIX ст. завершується процес кінцевого виділення й узагальнення в науці характерних рис української мови.

Унаслідок накопичення історичних фактів та вивчення давніх пам'яток обґрунтовуються і гіпотези про її вік. На відміну від першої половини XIX ст., коли проблемами мовознавства часто із патріотичних міркувань та практичної необхідності займались не філологи, у другій половині XIX ст. про українську мову дискутують здебільшого визнані мовознавці та відомі майстри красного письменства. Ось декілька прикладів за персоналіями.

Свої авторитетні міркування про походження української мови висловив основоположник першої філологічної школи в Україні **Олександр Потебня**. Слід зазначити, що вчений не вступав у полеміку, а на основі глибоких наукових досліджень («Заметки о малорусском наречии» (1870), «К истории звуков русского языка» (1873 – 1883)) переконував, що спільна мова східних слов'ян розпалася на наріччя набагато раніше XII ст., оскільки у XII ст., на його думку, уже існувало українське наріччя, що яскраво відрізнялось від російських діалектів.

Спробу з'ясувати різницю між південно – і північноруськими групами наріч зробив на основі фонетичних рис **К.Михальчук** у “Наречиях и говорах Южной России в связи с наречиями Галичины” (1872). Автор ніскільки не сумнівався у давності східнослов'янського наріччя, яке поділяв на 3 діалектні групи, як це робимо за його зразком і тепер. Давність і самостійність української мови визнавав філолог **М.Колесов**. Особливості, які відділяють українську мову від російської, він розділив на дві групи: власне українські ознаки, що є її ідентифікаторами та успадковані із давньоруської мови. Дослідник припускав, що фонетична різниця між наріччями давньоруської мови виявляється у IX – X ст.

У передмові до “Словника живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро – Венгерської цесарії”. **Фортунат Піскунов** стверджував, що южноруська мова зовсім окрема від північноруської. За багатством словникового запасу, кількістю носіїв українська мова не поступається мові італійській і значно випереджає польську та чеську. На думку Ф. Піскунова, давня українська мова була універсальна для всієї Київської Русі, відповідно, російська мова походить від української, а не навпаки, як це стверджувала офіційна російська філологія XIX ст.

У дискусії навколо походження східнослов'янських мов активну участь брав професор **О.Соболевський**. Учений належав до прихильників гіпотези існування давньоруської мови, і виходячи з теорії єдності “русского” народу, твердив, що в давнину говори південної, західної та північної Русі були тотожні, а тому так звана давньоруська мова тоді була єдиною. У своїй докторській

дисертації О.Соболевський писав, що вже з XII ст. українська мова існувала у південнозахідній Русі як самостійна, окрема від усіх інших наріч. Проте на догоду імперській науці, яка прагнула будь – що довести давність російського етносу і його єдиноможливість у Київській русі, учений висунув тезу, ніби до Батисевої навали у Києві жили предки росіян, а не українців. Це псевдонаукове положення спростував український мовознавець, поліглот і знавець східних мов **Агатангел Кримський**, довівши споконвічність українців на київських землях (роботи «Древнекиевский говор», «Филология и погодинская теория»). Позицію А. Кримського підтримав і російський лінгвіст **Олексій Шахматов**, який визнавав побережжя Дніпра споконвічним місцем проживання українців. Вчений переконував, що мова пам'яток XI – XII ст. спростовує факт єдності давньоруської мови, яка ще задовго до цих століть розпалась на декілька діалектних груп. Мовознавець розумів, що офіційні заборони всього українського негативно позначилися на розвиткові української мови і виступив одним із ініціаторів скасування заборонних указів.

Полеміка про самостійність української мови тривала аж до кінця XIX ст. По суті це була боротьба за саме її існування у Східній Україні, яку В. Чапленко, наприклад, називає “*Великою життєвою опірливістю українського народу, зокрема його передової частини – інтелігенції*”. Найбільше було зроблено вченими у двох напрямках:

- 1) у напрямку оборони українського народу і його мови;
- 2) у напрямку підтримки українського національного руху в Галичині.

Відносно останнього, то суцільні заборони вітчизняного друкованого слова у підросійській Україні зумовили перенесення українського мовотворення до Галичини, де навколо народовецьких видань “Правда”, “Мета”, “Вечерниці” згуртувалися представники усіх територіальних частин України.

Головна мовна ідея, що ширилась і серед галицьких і серед східних українців у 60 – 80 –х роках XIX ст. – потреба єдиної української літературної мови, але такої, яка б враховувала усі діалектні відгалуження – тобто **прагнення синтезованої на основі усіх діалектів літературної мови**. З огляду на це багато

східноукраїнських письменників наслідували галицьку діалектну мову: М. Старицький (*най, нім, днина*), Олена Пчілка (*конечно, тручають*), В. Мова (*ся питаючи, абисьте, най*). А представники красного письменства Галичини (М.Костоваров, І.Федькович та інші), прагнули наблизитись до мовостилю Т.Шевченка і письменників-слобожанців. Хоча загальноновизнаним був той факт, що галичани більш працювали у царині науки та публіцистики через практичні видавничі та освітянські потреби, а наддніпрянці уже мали високохудожні зразки красного письменства народною мовою, що спиралась на полтавсько – київські говірки.

З іншого боку зосередження українського мовотворення в Галичині призвело до переваги у ньому галицького впливу і до насаджування галицьких форм і слів східноукраїнським письменником навіть тоді, коли останні цього не бажали. Змушені друкуватися у галицьких журналах і газетах, представники Східної України віддавали свої твори на волю редакторів – галичан, що звичайно виправляли незвичні їм наддніпрянські особливості своїми галицькими. На це скаржилися у листах та передмовах до власних творів К. Мельник-Антонович, Олена Пчілка, незадоволений „обгаличуванням” своїх творів І. Нечуй – Левицький. Але в цілому інтелігенція Галичини створила таку суспільну атмосферу, яка була *“потрібна для нормального розвитку літературної мови і цим підбадьорювала наддніпрянську інтелігенцію”* (В. Чапленко). Цей позитивний момент впливу на розвиток української літературної мови відзначив навіть Б. Грінченко, що взагалі був проти “галичанення”: *“Коли б не бачив він (український народ наддніпрянської України (С. С.)) роботи братів – галичан та буковинців, то давно б йому й уста заніміли”*.

Унаслідок галицького впливу до літературної української мови того часу увійшло багато лексичних одиниць (абстрактно – наукових і загальнокультурних), що були і полонізмами і чехізмами і німецькими запозиченнями. З цією “галицькою” ознакою вони назавжди залишились в українській мові: *повітря, часопис, читанка, влада, передплата, підручник, освіта, рух, підприємство, тривати, уникати, сучасний, відродження, відсоток, співробітник, оста-*

точно, збагнути, прагнути, перешкода, мавпа, вибух, замах, гасло, вплив, злочин, виконання і т. ін.

Таким чином, у кінці XIX ст. виявилися дві протилежні тенденції у розвитку української літературної мови:

- 1) лексичне і граматичне “погаличення” багатьох україномовних видань;
- 2) ідея створення синтезованої на основі усіх наріч української літературної мови.

Остання тенденція особливо виразно виявила себе в 1880 – 1900 рр., коли під впливом політизації України², стали можливі ідеї її самостійності, а головне – ідеї “всеукраїнського єднання”. Особливо велику роль у розвитку ідеї єднання українців відіграв М. Грушевський, що часто у цей період присвячував проблемі публіцистичні статті.

Така політична тенденція єднання усіх українців від Карпат і до Кубані підкріплювала віру діячів українського відродження у можливість створення всеукраїнської літературної мови шляхом *злиття усіх її наріч*. Але це прагнення наразилось на закон творення літературної мови, згідно з яким в основу її може лягти тільки один якийсь діалект, а інші звичайно відпадають. На думку В. Чапленка, в Україні цей закон “*гостро виявився тоді, коли українські діячі особливо щиро бажали злиття говорів і тоді, коли потреба була найбільша, - тоді, коли люди з різних частин України змушені були працювати на одному ґрунті – галицькому*”. Невідповідна названому мовному закону ідея злиття наріч в одну літературну мову, зазнавши поразки, вказала на необхідність вибору українцями одного з українських наріч як основи літературної мови. Погляди українських інтелігентів розділилися: П. Куліш, Є. Сакун, І. Верхратський, І. Нечуй – Левицький виступили за пріоритетність наддніпрянських говорів і не приймали тієї літературної мови, що її вироблено у Галичині, називаючи її вузько місцевою, створеною тільки на основі галицьких говорів. А більшість галичан стали свою мову боронити, оскільки їм практично нелегко було засвоїти “подніпрян-

² Політизація України виявилася у створенні по всій країні політичних гуртків, громад і партій: Русько – українська радикальна партія на чолі з І. Франком та М. Павликом (1890), Національно – демократична партія (1899),

ський говір”. *Так виникла небезпека роздвоєння українського літературно – мовного процесу.*

Ця проблема була винесена на сторінки тодішньої преси, і так виникла наприкінці XIX ст. *мовна дискусія між східними і західними українцями, або дискусія “східняків” і “західняків”.*

Розпочав цю дискусію Б.Грінченко (псевдонім Чайченко), надрукувавши у “Правді” статтю “Галицькі вірші” (1891). До “східняків” ще належали А.Кримський “Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові” (1891), Н.Школиченко “Чайченко і Франко” (1891). Із західного боку виступили: І.Франко “Говоримо на вівчак, скажімо і за вівчак” (1891), І.Кокорудз “Причинок до спору мовного” (1891), Лосун “В справі мовній” (1892). “Східняки” вказали на такі негативні моменти у галицькому мовотворенні:

1) Галичина не може претендувати на творення літературної мови, бо це тільки невелика частина України (Грінченко: “Що таке Галичина? Така частина як Буковина, Київщина, Полтавщина, Херсонщина. Мови галицько-руської не може бути, як не може бути мови херсонсько-української”);

2) Витворена у Галичині книжна мова – це макаронічне діалектне “язичіє”, незрозуміле більшості українців;

3) Галицька мова відійшла від мови перших творців української літературної мови – І. Котляревського, Г. Квітки, Марка Вовчка, Т. Шевченка.

Висновок із цих положень “східняки” робили такий, що творення української літературної мови треба зорієнтувати на мову населення Східної України.

“Західняки” висували свої аргументи на захист галицької основи української літературної мови та на захист ідеї злиття усіх говорів у літературній мові:

1) усі українські говори мають право на використання їх у літературній мові;

2) тільки Галичина має усі суспільні умови для утворення української літературної мови.

Перебіг дискусії довів, що засади “східняків” були теоретично сильнішими, хоча Галичина мала потенційно творчі можливості у творенні української культури, а тому могла претендувати на керівну роль у витворенні української літературної мови. Однак хибою у поглядах “західняків” було те, що вони покладалися на мінливі австрійсько-галицькі політичні можливості, а не на всеукраїнські реалії, та на потребу синтезувати усі говори і наріччя, що суперечить закону розвитку літературної мови.

Значення дискусії 90-х років XIX ст. у тому, що вона:

- 1) сигналізувати про небезпеку – загрозу роздвоєння українського культурного процесу;
- 2) намітила вихід із ситуації, вказавши на потребу орієнтації на одне наріччя – східне чи наддніпрянське;
- 3) допомогла багатьом культурним діячам у царині мовотворення кінця XIX ст. скорегувати свою “лінію поведінки”.

Дискусія з приводу названих мовних проблем не припинилася й після 90-х років 19 ст. і тривала на сторінках преси аж до Першої світової війни. Особливо поживавилось обговорення мовних питань у період після революції 1905 року, однак тепер ця дискусія набрала якісно іншого характеру, оскільки учасники її вирішували ті невідкладні питання української мови, що їх продукували наслідки зняття царських заборон на друковане слово: у Східній Україні виникають реальні можливості створення єдиної загальноукраїнської мови. Цьому сприяли і цього вимагали реалії українського життя, що були, однак, неоднаковими у Східній і Західній частині країни. Порівняймо:

Підросійська Україна до 1905 року	Підросійська Україна після 1905 р.	Галичина і Буковина до і після 1905 р.
1) Цілковитий брак українських шкіл і церкви	1) Ситуація не змінилася. За час від 1905 до 1914 р. не відкрито жодної школи	1) Відносно розвинене шкільництво-97% маленьких галичан відвідувало українські початкові школи (на

2) Цілковите усунення української мови з громадського життя, науки. 3) Непристижність української мови. Рідкісне вживання її в інтелігентських родин: “Навіть приватна балачка українською мовою сприймалась як доказ нижчого суспільного становища” (Ю.Шевельов). Є.Чикаленко називає тільки 8 (!) східноукраїнських родин інтелігентів, де розмовляли українською мовою.	2) Змін не сталося 3) Статус української мови не змінився	поч.20ст. початкових шкіл українською мовою було уже 2510) 2) Українська мова в Австро-Угорської імперії не заборонена в громадському житті, але її функціонуванню запекло перешкоджає бюрократична польська адміністрація 3) Галицька інтелігенція була двомовна (українська і російська) або тримовна (українська, польська, німецька).Хоча між собою інтелігенти часто спілкувалися українською мовою. Ілля Кокорудз у 1891р. писав: ”Підчас, коли на Україні рідко язык українсько-руський є розмовним між тамошньою інтелігенцією, то в Галичині говорять ним як у простій хаті, так і в найеле-
--	---	--

		гантніших і найвищих салонах”
4) Нечисленна інтелігенція, що складалася із вчителів, лікарів та духовенства, які вийшли з села і йому служили	4) Число інтелігентів збільшується і вони прагнуть згуртування навколо часописів та громадсько-політичних гуртків	4) Галицьке суспільство складається з селянства й інтелігенції, яка вийшла з села. Але ще з сер. 19ст. інтелігенція порівняно активніша і об'єднується навколо часописів, засновує осередки (“Про світа”, НТШ) і партії.
5) Сільське населення, у якого українська говіркова мова переважала цілковито, часто соромились говорити рідною мовою і розмовляючи із представниками вищих класів, намагалися вставляти російські слова. Так укорінилося тавро ”мужичої” стосовно української мови і так було створено “суржик” , який дожив і дотепер.	5) Ситуація із престижністю української мови не змінилася – вона так само не престижна у жодного класу населення	5) Селяни, що складали більшість населення Галичини і Буковини спілкуються власною говіркою із домішками польської та мадярської
6) Художні твори українською мовою писалися на сільську тематику, часом навіть говірковою	6) Зростає число науково-популярних видань	6) Ю.Шевельов припус-

мовою. Наука, публіцистика і періодика українською мовою відсутня через цензурні заборони. 7) Абсолютний брак вітчизняної журналістики	українською мовою(здебільшого із сільського господарства та медицини для малограмотних селян) Виходить ряд граматик і художніх творів. 7) У Харкові засновано першу політичну партію (радикальну), що визухала щомісячники “Гасло”, ”Селянин”, “Праця”, закладаючи основи журналістичної мови. З’являється “Нова громада” М.Грушевського, “Україна“, “Слово“, “Село“, “Сяйво“. У 1906 р. у підросійській Україні було 32 українські видання, далі їх число зменшилось наполовину	кає, що у галицьких містах витворюється галицько-буковинське літературне койне на основі надністрянського діалекту, яке уживалось у львівській і чернівецькій пресі й наукових творах. Художня література ще малочислена. 7) У Галичині у 1900р. виходило 25 періодичних видань і 6 у Буковині. У 1911р. на цій території вже 59 друкованих органів.
--	--	--

Однак ! Тут ми порівнюємо залежні підавстрійську і підросійську Україну, а коли говорити про вільний розвиток української нації -в ті часи і її тогочасні можливості, то виявляється, що стан української мови в Галичині був далекий

від нормального. Тому зрозумілі стають слова Івана Верхратського: *“Обставини в Галичині не конче веселі. Не маєм ні вельмож-меценатів, ні багатого міщанства, ні заможної численної інтелігенції, ні повного руського університету, ні руської академії.”*

Як видно із таблиці, після 1905р. в окремих галузях суспільного життя навіть у підросійській Україні з'являються спроби реактивації української мови. Першочергову роль тут відіграла преса і журналістика. Однак у Східній Україні вітчизняна преса наразилась на проблему невиробленості мови українських видань, що породжувала іншу проблему – споживацьку: селяни зовсім не могли і не хотіли читати українських газет, які писались хоч і українською народною мовою, але незрозумілою їм через іншомовні слова і термінологію; міські жителі краще розуміли російську мову, а тому не підтримували українських видань; а інтелігенція здебільшого обстоювала не літературну мову, а бажала бачити у газетах мовостиль Т.Шевченка або й І.Котляревського.

У Галичині такі проблеми не виникали, оскільки там преса була більш виробленою, апробованою і різномірною: і для селян і для інтелігенції із своєю мовою і проблематикою. Це поглиблювало різницю між галицькою та східноукраїнською газетною мовою, що на поч. ХІХст. була наймасовішим виявом української мови взагалі. Отож спочатку мова української періодики, а потім і всього україномовного обширу вимагала розв'язання проблеми норм всеукраїнської літературної мови, однаково стандартизованої у лексиці й граматиці для Східної України і Галичини. Так *було поновлено дискусію про єдину українську літературну мову*. Однак тепер у центрі дискусії було питання *про міру перенесення окремих галицьких слів і термінів у мову Східної України*, а не про галицьку основу української літературної мови. Розпочав цю дискусію І.Нечуй-Левицький, виступивши проти уживання галицьких слів у східноукраїнських друках: статті “Сьогочасна мова на Україні” (1907р.), та “Криве дзеркало української мови” (1912 р.). Автор статей вважав, що галицька літературна мова дуже роблена, тим часом як українська літературна мова повинна зберігати свій народний (селянський) характер, як вона зафіксована у перших українських пи-

сьменників. У цій дискусії узяли участь М.Грушевський, А.Кримський, І.Стешенко, Б.Грінченко, І.Франко, М.Пачовський та ін. Яких слів уживати, як висловити певне поняття, як написати слово? – ці питання виникали і перед журналістами і перед митцями слова. Читачі теж не лишались осторонь, вони або схвалювали нове, або протестували проти нього. А через те, що це нове здебільшого уже було у галицькій літературній мові, то виникало питання про прийняття чи неприйняття лексичних і термінологічних одиниць у східноукраїнську літературну мову. Крім того запозначення галицьких мовних елементів полегшував “новий погляд”, згідно з яким літературна мова мусить бути однаково доступною і зрозумілою для всіх, а не пристосовуватись виключно до селян. Зрозуміло, що галицькі слова наближали їх до потреб інтелігенції, а відтак – науки і прогресу. Дискусія тривала близько десяти років і виявила відсутність переконливих аргументів проти галицьких елементів та запозичень у літературній мові. А письменники (Леся Українка, М.Коцюбинський, М.Вороний, М.Чернявський) та журналісти вводили у загальнолітературну мову те, що допомогло урбанізувати її та стерти межу між “східним” і “західним”. Крім того, саме галицькі елементи (терміни, запозичення, урбанізми) сприяли відходу української літературної мови від традицій селянства й етнографізму 19ст.

Історія українського правопису XIX – поч.XXст.

Вступні зауваги

Правописна система кожної літературної мови виробляється поступово і досить повільно змінюється. А шлях становлення українського правопису був та й зараз залишається таким складним і довготривалим, як ніякої іншої галузі культури українців. На думку Івана Огієнка *"...в українському культурному житті немає, здається, другої такої ділянки, як правопис, де б стільки сперечалися та не погоджувалися. А це сталося головним чином тому, що в питаннях правопису дуже часто виступали в нас і не фахові люди, які історії нашої мови звичайно не знали, і на правописні питання дивилися з погляду одної якоїсь говірки"*¹.

Висловлена професором сімдесят років тому теза справедлива й тепер, коли й про новий український правопис багато пишуть, а ще більше говорять і сперечаються. Проте мало хто із сучасників, окрім хіба Василя Німчука², вирішує правописні питання шляхом проектування їх на історичні факти, в тому числі й ті соціальні, що мали місце в XIX - на початку XXст.

Українськими істориками мови XIX-XXст. Здійснювалися неодноразові спроби подати виклад систем українського правопису XIX -поч. XXст. з історичним коментуванням. Серед них відоме дослідження Агатангела Кримського "Нарис історії українського правопису до 1927 року" (Київ, 1927), монографія Андрія Москаленка "Нарис історії українського алфавіту і правопису" (Одеса, 1958), новіше дисертаційне дослідження Олени Гузар "Правописна система Галичини другої половини XIX - поч. XXст." (Львів, 1994). Однак "першу спробу повної системи українського правопису з історичним освітленням", за визначенням самого автора, подав Іван Огієнко у моногра-

¹ Іван Огієнко. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Науково-популярний курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927. – Передмова.

² Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX ст. // В кн. Український правопис. Проект найновішої редакції. – К., 1999.

фії для вчителів "Нариси з історії української мови: система українського правопису" (Варшава, 1927). Окрім зазначених монографічних праць, що історично коментують майже всі правописні системи XIX -поч.XXст., маємо значну кількість наукових розвідок і повідомлень, присвячених аналізу окремих правописних систем: Олексій Огоновський "Питане азбучне й правописне" (1889), Іван Франко "Етимологія і фонетика в южноруській літературі" (1894), Іван Франко "Азбучна війна в Галичині 1859р." (1907), Михайло Драгоманов "В справі реформ нашої правописи" (1908), Володимир Щурат "Азбучна стаття Миколи Кмицикевича в 1834р." (1908), Борис Грінченко "Три питання нашого правопису" (1908), Василь Сімович "В справі анархії в нашій правописи" (1912), Михайло Грунський "Украинское правописание, его основы и история" (1918) та інші. Зважаючи на представлені наукові дослідження, які, однак, майже не доступні студентам, та на нові погляди на систему українського правопису XIX -поч. XX ст. у плані перегляду персоналій, пропонуємо синтезовані на їх основі лекційні матеріали.

Правописні системи першої половини XIXст. на східноукраїнських землях.

Історія українського правопису XIXст. цікава тим, що його розвиток ішов паралельно із розвитком нової української літературної мови окремими митцями слова, які часом вважали за справу свого життя виробити такі орфографічні правила, які, на їх думку, найточніше передавали особливості вимови українців. То ж не дивно, що у таблиці правописних систем XIX- поч. XXст., укладеній Іваном Огієнком, маємо їх аж 47.

З іншого боку становлення єдиної української правописної системи відбувалося на тілі складних і суперечливих історико-політичних процесів. Правописні тенденції значною мірою визначались тим, які політичні сили домінували у тогочасному українському суспільстві. Так, писемні люди східної України, яка перебувала під юрисдикцією Росії, спочатку корис-

тувалися нав'язаною у 1708 році Петром I "гражданкою", зовсім не пристосованою до звукової системи української мови. А суспільне протистояння двох угруповань галицької інтелігенції москвофілів і народовців мало свої початки у боротьбі (чи війні) відповідно прихильників етимологічного і фонетичного принципів правопису спочатку на сторінках галицької преси, згодом і на сторінках художніх та наукових творів, епістолярії. Наслідки цієї правописної боротьби, за Іваном Франком, виглядали так: *"Ідеї, форму вислову, стиль, мову - все ми занедбали за тою боротьбою букв, немов мертвецьким сном проспали європейський і слов'янський романтизм і реалізм і народництво, проспали розвій наук природничих, історичних і суспільних"*.

Низька мовна культура к. XVIII - поч. XIXст. не сприяла виробленню сталої орфографічної системи на основі фонетичного принципу і разом з тим не створювала умов для збереження старого церковнослов'янського правопису, тим більше у зв'язку з перемогою живої мови в українській літературі. З виходом у 1798 році "Енеїди" І.П.Котляревського склалася незвичайна правописна ситуація, коли живомовні українські риси передавалися майже не пристосованою до них "гражданкою" й етимологічним правописом, тобто бачили одне, а читати слід було інше. І.П.Котляревський – батько нової української літературної мови на жаль не став батьком нового українського правопису, однак його "Енеїда" *"спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки виплило на поверхню і голосно вимогало вирішення"*¹.

У правописі своїх творів І.П. Котляревський повністю використав тогочасну російську гражданську азбуку, хоча і намагався пристосувати її до української вимови, що привело до значної орфографічної варіантності:

– звук **и** передавався за етимологічним принципом трьома літерами:

й, і, ы (лыгали, лигавъ, сынъ, великий-великій);

– звук **і** передавався буквами **h, и, і** (лhto, жинка, твій, мhй);

¹ Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 232.

– звук **е** передавався двома літерами: на початку слова і після голосних буквою **э**, а після приголосних ⁵буквою **е** (Эол, поэт, теперь);

– йотовані: **о** позначався через **іо** (іому, тріома);

е через **е** (мое, сыне);

і через **h** (hжак, hхав), рідше через **и** та **е** (ии (її), до неи).

– **ъ** послідовно писався в кінці слова (бувъ, якъ, маешъ) так само разом із **ь** уживався замість апострофа (ззъhвъ, пьяный);

– довгі м'які приголосні в іменниках середнього роду не передавалися (волосья, весѣлья);

– паралельне вживання прийменників **зь** і **съ** (зь неи, съ кватры) та префіксів **роз** і **рос** (розкричався, розходився).

Таким чином, правопис І.П.Котляревського в своїй основі був *історико-етимологічним* і відбивав правописну традицію ХУІІІст., вироблену попередниками знаменитого полтавця.

Після почину І.П.Котляревського у східноукраїнських землях з'являється дедалі більше художніх, публіцистичних та наукових творів, писаних народною мовою. Одночасно письменники намагаються вирішити правописну проблему. Саме письменники, адже наукових інституцій в Україні поч. – сер. ХІХст. ще не було, у зв'язку з чим говоримо про "авторські" правописи, найвідомішими з яких були правописна система О.Павловського, М.Максимовича та слобожанський правопис.

Першу спробу створення правопису, пристосованого до звукової системи української мови, здійснив **Олексій Павловський** у праці "Граматика малороссийского наречия" (1818). Виклад наукових фактів здійснений російською мовою, але приклади та зразки подані у граматичі українською і надруковані новим (фонетичним) правописом. Учений негативно поставився до історико-етимологічного правопису "Енеїди" І.Котляревського, вказавши, що через брак відповідного правопису "мало хто із читачів зможе

відчути всю красу і достоїнство такого чудового твору, як перелицьована "Енеїда". Про свій же правопис О.Павловський у відповідь на рецензію граматики Цертелева пише: *"Відносно до мого правопису, я прагнув якомога всі слова малоросійські передавати такими буквами та наголосами, якими вони там вимовляються"*¹. Дотримуючись цього правила, вчений передавав:

– звук **и** тільки через **ы** (підняты, пытать, сыла);

– йотовані: **о** як **і** в І. Котляревського через **іо** (сігодні, у іого);

е буквою **h** (маhшь, немаh);

і через **і** (не ість, загоіщця);

– звук **г** передавав старовинним, уживаним ще в XVIст, способом-буквосполученням **кг** (кгуля, кгрунтъ);

– за традицією в кінці слова О. Павловський вживає **ъ** (пьятакъ, поволикъ, Чмыръ);

– як **і** в І. Котляревського, вживає у функції сучасного апострофа **ъ** та **ь** (пьятакъ, зомьять, бьють, розыхавсь).

По суті у наведених випадках правопис О. Павловського дублює етимологію І. Котляревського, однак на відміну від останнього, автор першої української граматики намагається якомога ближче до вимови передавати:

– етимологічне звукосполучення **ться** через **цься** (бьіщця, оглядащця);

– етимологічне звукосполучення **шся** через **сься** (засмгсься);

– звукосполучення **чці** через **цьці** (печуроцьці).

Але головне, вчений звернув увагу на багатство української мови на звук **і** (з **h**, **о** та **е**). Вперше в історії української мови О.Павловський послідовно став писати:

– літеру **і** на позначення українського **і** на місці **h** (понеділокъ, літо, слідъ, тінъ);

– таку ж літеру **і** на місці етимологічних **о** та **е** в новозакритих складах (го-мінъ, візьме, твій, пічъ).

¹ Павловский. Прибавление к грамматике малороссийского наречия. 1822. – С.31.

Тим самим *"він перший пробив велику дірку в старім етимологічнім правописі на користь правопису фонетичного"*¹. До О.Павловського звук *і* різного походження читався, звичайно, як *і*, але графічно передавався через *й, о, е, ѣ*. Вчений виправив цю невідповідність і новину його зразу ж підтримали письменники-слобожанці, а пізніше (в 50-х роках ХІХст.) міцно закріпив Пантелеймон Куліш.

Із появою граматики О.Павловського і розпочалась організація українського правопису на засадах фонетичного принципу. Загалом слід сказати, що в І пол. ХІХст. автори всіх правописних систем так чи інакше оцінювали "фонетику" О.Павловського і або заперечували її (М.Максимович, А. Метлинський, Цертелєв) або підтримували і наслідували. Серед останніх слід назвати харківських письменників П.Гулака-Артемовського та Г.Квітку-Основ'яненка. Вироблений ними **СЛОБОЖАНСЬКИЙ** правопис мав виразну тенденцію організувати український правопис на засадах фонетичного принципу, однак якоїсь єдиної правописної системи його організаторам не вдалося виробити. У слобожанському правопису хоч і передавались особливості української народнорозмовної мови, однак засобами не пристосованого до цього російського алфавіту ("гражданки"). Наприклад:

- звук *і* передавався буквами:
- и* між приголосними (витер, сино);
- і* перед голосним та *й* (твій, сію);
- звук *и* передавався буквою *ы* (сын, сыша, ходылы);
- йотований *о* та м'якість попереднього приголосного перед *о* передавались у слобожанському правописі буквою *ё* (ёго, синёго);
- у функції апострофа вживались *ъ* та *ь* (пьять, вяжуть).

Серед письменників Слобідської України, які наслідували і розвивали "фонетику" О.Павловського, варто виділити Івана Бецького, твори якого вперше були опубліковані у Харкові (збірник "Молодик") в 1843р. Іван Бецький досить вдало пристосував російську "гражданку" до звукової системи української

¹ Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. -К., 1995. -С.232.

мови, тому його правопис був загалом схвалений тодішніми письменниками, які почали друкувати свої твори саме цим правописом. Для порівняння подамо основні його риси:

- із "гражданки" були вилучені зайві букви **h, o, v**;
- з метою найточнішої передачі українських звуків, були додані букви **е', і', й', кг**.
- йотовані:
 - е** передавався буквою **е** (сине, спивае);
 - і** передавався **і'** (і'сти) та **и'** (и'хати);
 - о** передався через **ё** (ёго, синёму);
- звук **е** передавався буквою **е** (море, бере);
- звук **і** передавався буквою **и**, а перед голосними - буквою **і** (била, гримь, сіеи);
- фрикативний **г** передавався буквою **г**, а моментальний - буквосполученням **кг** (говорити, кгерликга).

Окремими представниками східноукраїнського письменства були також здійснені спроби поміркованого поєднання фонетичного та етимологічного принципів правопису. До таких слід віднести правопис Афанасія Метлинського, який у 1839 році видав збірник "Думки й пѣсни та шче де-шчо", а в 1848р. у Харкові "Южній русскій зборник". У вступних статтях до цих збірників А.Метлинський і виклав свої погляди на український правопис. Критикуючи прихильників фонетичного правопису за те, що вони *"йдуть на крайнощі у вживанні букв при відтворенні усіх випадковостей місцевої української вимови, яка є різноманітною"* і прихильників етимологічного правопису за те, що вони *"січає надто дорожать давніми буквами і тим збивають пересічного читача"*, А.Метлинський доводить, що є *"третій спосіб написання слів, середній між випадковостями вимови та надмірним клопотанням про збереження давнини"*. З-поміж особливостей правопису А.Метлинського наведемо спочатку ті

моменти, що були подальшим кроком у фонетизації східноукраїнського правопису:

- із "гражданки" викинуто *h*.
- йотований *е* передається буквою *є* (допливає, розмовляє);
- звук *е* передається через *е* (пече, витер);
- йотоване *о* та м'якість приголосного перед *о* передається як **йо,ьо** (його, сльозами). (Однак це не новина А.Метлинського, бо диграфи вперше запропоновані "Руською трійцею" у 1837 році).

Паралельно А.Метлинський зберіг у своєму правописі й етимологічні моменти та увів окремі латинські букви на позначення українських звуків:

- звук *і* передається буквою **и**, іноді з дашком над **и** (у писках, писня, кистки);
- йотований *і* передається через **и** (пишнии, України);
- етимологічні звукосполучення **ться, шся** зберігались (дивуєшся, вьються, чується);
- звук *и* передається латинською буквою **и** (засвистав, водици);
- моментальний *г* передається латинською буквою **g** (гуля, дзига).

Автором і оборонцем історико-етимологічного правопису в Україні I пол. XIXст. був Михайло Максимович. 1827 році вчений видав збірник "Малоросийские песни", у передмові до якого спробував обґрунтувати необхідність збереження в українській мові саме історико-етимологічного правопису. Суть цієї правописної системи зводилась до використання н українській мові російського гражданського алфавіту з іншим звуковим значенням деяких літер, а також запровадження надрядкових знаків. Ця авторська правописна система відома як **ПРАВОПИС МАКСИМОВИЧА**. Теоретичні засади свого правопису вчений докладно пояснив надрукованому в журналі "Киевлянин" листі до Г.Основ'яненка (1842р.). М.Максимович передусім констатує, що всі відомі в I пол. XIXст. правописні системи "одна гірше іншої", хоча й відзначає історико-етимологічну орфографію І.Котляревського: "*правопис... найменш вигадливий, який найбільше підходить до звичного і навіть відповідного правопису малоро-*

сійського". Правописна система М.Максимовича зводилася до таких найголовніших засад:

- використано "гражданку" з іншим значенням деяких букв;
- для передачі звука **І** пропонувався ряд знаків:
 - h там де він здавна писався (снhгъ, хлhбъ, бhдный);
 - ô, ê на місці етимологічних **о, е** (нôсь вôзь, привêзь);
 - ý, û передавали **і**, що походить з інших звуків (добрû, замúжь);
- для передачі звука **и** вживалися дві букви: **ы** (мы, сынъ) та **и** (ходили, сила);
- звук **е** М.Максимович передавав спочатку буквою **е** і після твердих і після м'яких приголосних (сыне море). Згодом звук **е** після твердих приголосних почав передавати буквою **є** (Коваленко, жєнци), а буквою **е** передавав тільки йотований **е** (збирає);
- вживався **ѣ** в кінці складу (ходиѣ, воѣк).

У правописі М.Максимовича все зводилося до того, щоб зберегти давнє історичне написання слів. Вживаючи старослов'янські літери і ставлячи над ними різні знаки, М.Максимович намагався створити такий правопис, який би зберігав стару форму слова і водночас давав змогу передавати на письмі діалектні особливості української мови. І.Франко зауважував, що у своїх правописних реформах М.Максимович так само, як І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, стояв на засадах фонетичного принципу, тобто виходив від живої мови та її потреб, намагаючись традицію узгодити із новими потребами.

Зрозуміло, що такий правопис був дуже складний і незручний у користуванні. Однак на поч. 50 років ХІХст. система М.Максимовича була офіційно визнана в Західній Україні і вживалась аж до 1886р. У Наддніпрянській Україні цей правопис деякою мірою став на перешкоді витворення фонетичної правописної системи.

Таким чином, у Східній Україні в І пол.ХІХст. усі спроби побудувати український правопис ґрунтувались або на засадах етимологічних

(Т.Котляревський, М.Максимович), або на засадах фонетичного принципу (О.Павловський, письменники Слобожанщини), або на поміркованому поєднанні етимологічного і фонетичного принципів правопису (А.Метлинський).

Правописні системи I половини XIX ст. у західноукраїнському письменстві.

В історії національно-культурного життя Галичини боротьба за впровадження єдиного правопису, яка тривала впродовж XIXст. і не вщухала й на початку XXст., була досить складною. Наукове і культурне життя тут обслуговувалося кількома азбуками і правописними системами: кириличною азбукою і традиційним правописом ХУІІ-ХУІІІст., мішаним "язичієм", російською "гражданкою" і польським абетцадлом. З них традиція кириличного письма й етимологічного правопису була тут напрочуд міцна і підтримувалась галицькими граматиками слов'яноукраїнської мови Івана Могильницького (1824р.) та Михайла Лучкая (1830р.), Йосипа Левицького (1834р.). А.Кримський, характеризуючи стан правописної проблеми в Галичині на початку XIXст., зазначав: *"...там ніхто не захотів зірвати звичної для всіх вимови церковного ѣ, букви ѣ та ѣ – все там у Галичині залишилося у повній силі – так, як воно і було в ХУІІ-Іст. з використанням старослов'янської кириличної азбуки"*¹. Лише наприкінці тридцятих років XIXст. були спроби змінити правописну традицію у Галичині за зразком східної України. Першою такою спробою був правопис альманаху "Русалка Дністровая", упорядкований і виданий "Руською трійцею" у 1837р. Поява альманаху, надрукованого українською народною мовою, гражданським алфавітом, а не старослов'янською кирилицею та новим фонетичним правописом, для Галичини тих часів була не тільки явищем прогресивним, але й "явищем наскрізь революційним", за словами І.Франка. Автори "Русалки Дністрової" відстоювали фонетичні засади правопису, дотримуючись правила: *"Пиши,*

¹ А. Кримський. Нарис історії українського правопису до 1927р., - К., 1927. – С.27.

як чуєш, а читай, як видиш". Пристосовуючи за зразком О.Павловського російську гражданку до звукової системи української мови, упорядники альманаху запропонували такі правила:

- ліквідували букви **ы** та **ъ** у кінці слова (за прикладом М.Лучкая, який це вперше зробив у своїй граматиці 1830р.);
- послідовно запровадили літеру **і** для передачі **о** та **е** (віз, сокіл, рідна, пізнала);
- однак **і** що походить з **h** передавали буквою **h** (нед^hля).
- Так само через **h** передавався йотований **і** (кро^hла, ^hде, сво^h);
- звук **и** передавали тільки через **и** (витягнули, встромила, ногами);
- звук **е** передавався буквою **е**, а йотований **е** вперше передано через кириличну **є** (мене, серце, ночуєш, допомагає, рубає);
- йотований **о** та м'якість приголосного перед **о** вперше запропонували передавати буквосполученням **йо** та **ьо** (його, сьогодні^ђ, дньовати);
- нескладовий **у** передавали буквою **ў**, а не **в** (порубаў, молиў);
- однак моментальний **г** передавали буквою **г** (грунт, гвалт);
- апостроф на письмі не позначався (бю, пє);
- етимологічне звукосполучення **тсья** передавалося через **т-ся** (бют-ся).

Намагання М.Шашкевича, Я.Головацького та І.Вагилевича запровадити в літературу живу українську мову і фонетичний принцип правопису замість церковнослов'янського викликало збурення серед консервативних галичан, які вже охоче користувались модифікованим історико-етимологічним правописом М. Максимовича. Правопис "Русалки Дністрової" не поширився у Галичині, тим часом як у Східній Україні деякі його риси були використані (**йо**, **ьо** у правописі А.Метлинського та буква **є** у нього ж).

Розглядаючи історію становлення українського правопису в західноукраїнських землях, необхідно проаналізувати й спроби впровадження тут **ЛАТИНСЬКОЇ АЗБУКИ**. 30-ті роки ХІХст. в Галичині відзначались боротьбою за утвердження тут української мови серед інших слов'янських, набравши ознак "азбучної війни". Одна частина освіченої громадськості вважала, що най-

краще вирішити азбучну проблему через збереження традиційності у написанні, інша була схильна до впровадження латинського "альфabetу". За таких умов у 1834 році з'явилася стаття Йосипа Лозинського "O wprowadzeniu Abecadla polskiego do pismienictwa ruskiego". У ній автор теоретично обґрунтував питання впровадження "латинки" й польського правопису до української мови, аргументуючи свою позицію тим, що:

- кирилиця має багато зайвих букв;
- прийняття польського абецадла сприятиме поширенню української мови серед інших слов'янських, зробить її доступнішою для вивчення;
- латинськими літерами швидше й легше вчити дітей читати й писати;
- уведення латиниці полегшило б вивчення польської мови галичанам.

Дійсно, українська мова не вкладалась ні у старий кириличний правопис ні у російську гражданку, однак пропозиція Й.Лозинського про затвердження латинського алфавіту також не вирішувала проблеми нового українського правопису. Тому виступ Й.Лозинського викликав полеміку, яка сприяла пожвавленню культурно-національного руху серед галицьких українців.

На кінець 40-х років ХІХст. правописне питання в Галичині набуло особливої гостроти у зв'язку із улітературпенням тут української мови. Тому не випадково у запрошеннях на *Сбор руських учених*, який відбувався 19-26 жовтня 1848р. у Львові, говорилося, що за його програмою у першу чергу належить встановити однакові форми правопису і з'ясувати відмінності української мови від старослов'янської, російської і польської мов. Учасники конференції поділилися на ряд секцій, серед них і секція для впорядкування руської мови та словесності, головою якої був Яків Головацький. На засіданні секції вчені принагідне розглянули підготовлений "Проект правописи" Івана Жуківського, основними засадами якої були:

- писати так, як вимовляється, але не заперечувати й етимології;
- при побудові українського правопису "маємо ся тримати язика, яким наш народ говорить";

– кириличну азбуку можна залишити, але деякі букви з неї слід вилучити, інші – додати.

Під час обговорення доповіді І. Жуківського на Соборі не раз виникали гарячі суперечки: одні вчені хотіли, аби правопис був наближений до церковно-слов'янського, інші – щоб він відбивав живу народну мову. Після тривалих дискусій Собор прийняв компромісне рішення: кирилиця залишиться у церковних книгах, а в світському письменстві поруч з нею повинна увійти в життя "гражданка", пристосована до народної мови. Галицькі вчені ухвалили також постанову, згідно з якою затверджені етимологічні правописні правила вважалися обов'язковими для шкіл та письменників, які не вникали у граматичні тонкощі. А для вчених-філологів залишалася певна свобода у дотриманні орфографічних норм, що мало сприяти подальшому його удосконаленню.

Собор не вирішив правописної проблеми в Галичині, однак уже те, що його ухвалою дозволялось паралельно із кирилицею користуватись і гражданським алфавитом, пристосованим до українських потреб було значною подією.

Таким чином, ні у Східній, ні у Західній Україні в І пол. ХІХст. єдиного загальновизнаного правопису не було. Провідна роль у виробленні й організації українського правопису на фонетичних засадах належала східноукраїнським ученим і письменникам, тоді як галицька інтелігенція дотримувалась в більшості своїй етимології. Проте виразно виявилась загальна тенденція в історії українського правопису цього періоду – виробити такий правопис, який би найповніше й найточніше фіксував норми формованої української національної мови.

Правописні системи

II половини ХІХ – початку ХХст.

у східноукраїнському письменстві.

На відміну від Галичини, де в II пол. ХІХст. саме розгоралася "азбучна війна" між етимологами та фонетиками, східноукраїнська інтелігенція працювала над удосконаленням уже апробованих практикою вживання правописних систем на основі фонетичного принципу і гражданського алфавіту. Хоча Наддніпрянській

Україні російський уряд всіляко заважав нормалізувати правопис. Навіть використання російської "гражданки" хоч трохи відмінної від російського правопису кваліфікувалось не інакше, як "малоросійський сепаратизм".

У таких умовах у Петербурзі з 1861р. почав виходити журнал "Основа", видавцями якого були І.Білозерський, М.Костомаров, і П.Куліш. Журнал популярував творчість українських письменників: Т.Шевченко, М.Вовчка, Л.Глібова, С.Руданського тощо. Однак важливим для нас є те, що твори названих митців слова друкувались цілком фонетичним правописом, упорядкованим Пантелеймоном Кулішем у раніших його творах "Записки о Южной Руси" (1856) та "Граматиці" (1857). Цю правописну систему в історії мови термінують **КУЛІШІВКОЮ**. Засади свого правопису П.Куліш виклав у вступі до "Записок":

- вживання **і** на місці **h** та **о**, **е** у нових закритих складах (попіл, діти, пічть);
- вживання **и** на місці етимологічних **и** та **ы** (лисиця, музика, правди);
- вживання **ъ** та **ь** у ролі апострофа (семьі, зівьяла, завьяже);
- моментальний **г** передавався **г** (гуля);
- подвоєння приголосних (лихолітте, безвідде);
- етимологічні звукосполучення **ться**, **шся** передавались відповідно через **тьця** (**тця**) та **сся** (вернетця, всміхнетця. одібьессяі).

Однак П.Куліш не розв'язав до кінця правописного питання на користь фонетики, бо саме цей принцип у його системі не витриманий у таких важливих моментах:

- залишено **ъ** у кінці слів (хоча автори "Русалки Дністрової" запропонували його усунути ще в 1837 році);
- не вирішено проблеми передачі йотованих:
 - йотований **і** передавався через **і**, що приводило до поплутання (моіх, тихоі);
 - йотований **е** передавався через **е** (попивае, нагріе, Кієві);
 - йотований **о** передавався буквою **ё**, запозиченою із російської "гражданки" (всёму, слёзою, тѣхнув).

Наведена правописна система підтримує орфографію О.Павловського і по суті нічого авторського (Кулішевого) у цьому правописі немає, що дало можливість окремим авторам (А.Москаленку, І.Огієнку) вказувати на неправомірність назви "кулішівка". Однак і применшувати роль П.Куліша у процесі утвердження фонетики в українському письменстві, як це повсюдно здійснювалося у підручниках часів радянської історіографії, також не слід. Бо саме Пантелеймон Куліш популярністю вченого, етнографа, письменника, громадсько-політичного діяча та популярністю своїх творів остаточно закріпив фонетичний принцип правопису у друкованих творах Наддніпрянщини. То ж не дивно, що журнал "Основа" у Петербурзі друкувався саме кулішівкою як "правописанием наиболее доступным большинству читающих". До того ж вчені Б.Грінченко та П.Житецький, які правопис Куліша-Желехівського аналізували детально, охоче говорять про П.Куліша, як про одного з авторів фонетичного принципу правопису в українській мові. І, нарешті, правописна система П.Куліша поширювалася разом із популярністю автора на теренах Західної України не без заходів піонера галицької фонетики Якова Головацького, який писав у 1895р. до П.Куліша: *"Пособіть, брате, Русинам Галицьким, засадіть їх плодами Малоруської братії, бо наша самотна билинка засохне від спеки, або приглушать її сусідні бур'яни"*. Орфографічна система П.Куліша, впроваджувана тут у часописах "Вечерниці", "Нива", "Мета", "Русалка", "Руська читальня", "Правда", надавала галицькому друкованому і писаному слову ознак самостійності й незалежності від російської чи старослов'янської мови, що викликало незадоволення москвофілів.

Таким чином, про роль П.Куліша у витворенні правописної системи української мови на фонетичній основі можна говорити як про роль **популяризатора** фонетики у східно- та західноукраїнських землях. Не завадять тут і схвальні слова Б.Грінченка, який, як відомо, дуже виважено давав оцінку своїм попередникам і сучасникам: *"Куліш скористався цілком підготовленим матеріалом, але йому належить заслуга умілого вибору із цього матеріалу, умілої комбінації*

*вибраних ним елементів правопису, і слід бути таким майстром слова, як Куліш, щоб вибір цей був зроблений так вдало"*¹.

Наведені вище недоліки "кулішівки", що не дали їй стати досконалою фонетичною системою, були виправлені у правописі, запровадженому в записках "Юго-западного отдела Русского Географического Общества", перший том яких вийшов у 1873р. У монографії І.Огієнка ця система названа **КИЇВСЬКИМ ПРАВОПИСОМ** 1873р., від місця видання записок. З ініціативи редакторів ученого видання, серед яких П.Житецький, М.Драгоманов, К.Михальчук, В.Антонович, П.Чубинський, було внесено зміни до панівної тоді в науковій та художній літературі "кулішівки":

- в кінці слів перестали вживати **ь**;
- навели лад із йотованими:
- йотований **і** вперше почали передавати буквою **ї**;
- йотований **е** почали знову передавати буквою **є**;
- йотований **о** на початку складу передавалось буквою **ё** (ёго), а в середині складу – **ьо** (тръох).
- Моментальний **г** передавався буквосполученням **кз**.

Як справедливо зауважує І.Огієнко: "у цьому журналі знаходимо вже ... цілком сучасний фонетичніший правопис, фонетичний, як правопис Куліша".

Однак удосконалений українськими вченими фонетичний правопис проіснував усього три роки і не встиг остаточно закріпитися ні у Східній Україні, ні в Галичині. У 1876р. з'явився наказ Олександра II про заборону української мови, в тому числі й заборону українського правопису. За цим наказом в історичних пам'ятках дозволялось зберігати виключно оригінальний правопис, а все інше, що виходило у Східній Україні дозволялось друкувати російською азбукою без усяких її змін і тільки згідно з російським правописом. В українських виданнях з урядового примусу запанувала "єрижка", або правопис "єрижний" (від назви букв **ъ** – "єр" (у Галичині "йор"), та **ы** – "єри"). Український же пра-

¹ Б.Грінченко, П.Житецький. К вопросу о правописании украинского языка.// Мовознавство.-1971. -№1 . - С. 68-80.

вопис утратив усі ознаки національного і про подальший розвиток його годі було й говорити. Така ситуація утримувалась до 1905р., коли революція скасувала заборонні накази, в тому числі й Емський указ. Однак і перед 1905р. до уряду було подано чимало записок і рекомендацій у справі припинення заборон українського слова. Під таким тиском 12 грудня 1904р. голова Комітету Міністрів Російської імперії С.Вітте отримав спеціальне урядове доручення переглянути обмежувальні постанови, що й було зроблено на засіданнях комітету. За підтримкою Петербурзької Академії наук та професорів Київського й Харківського університетів було прийнято рішення про скасування заборон української мови. Однак фактично жодна із заборон так і не була знята¹, тому у друкованих виданнях українських текстів дозволялась тільки "єрижка".

У 1905р. сталася знаменна подія у вітчизняній лексикографії: на підставі оцінки О.Шахматова "Словарь української мови" за ред. Б.Грінченка було визнано "лучшим малорусским словарем сравнительно со всеми до сих пор вышедших" і відзначено другою премією М.Костомарова. Однак з самого початку цей словник поставив ряд проблем перед українськими вченими, в тому числі й проблему надрукування його українським правописом.

Відповідальний за друкування цієї праці В.Доманицький, опинившись на "правописному раздоріжжі", звернувся у Відділ російської мови та словесності Петербурзької Академії наук з питанням щодо правопису "Словаря української мови". Для розв'язання цього питання було створено спеціальну академічну комісію, яка офіційно називалася "Малоруською комісією" у складі Ф.Корша, О.Лотоцького, О.Русова, П.Фортунатова, О.Шахматова. Із доповіддю "К вопросу об украинском правописании" виступив письменник і громадський діяч П.Стебницький, який подав загальний огляд українського правопису і докладно зупинився на системі П.Куліша та галицькому фонетичному правописі Є.Желехівського, назвавши їх найпридатнішими у відтворенні звукових особливостей української мови. Обговоривши доповідь, комісія з вибору системи

¹ Юрій Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. -Чернівці, 1998. – С.32.

українського правопису прийшла до висновку, що "єдино відповідною системою в Словарі української мови має бути визнано правопис Куліша-Желехівського". Власне, "кулішівкою", доповненою галицьким лексикографом Є.Желехівським і був надрукований "Словарь української мови". Таким чином, фонетичний принцип правопису і гражданський алфавіт, пристосований до потреб української вимови, було повернено після тривалих заборон у першому досконалому словнику української мови.

Правопис словника, названий **ГРІНЧЕНКІВКОЮ**, був прийнятий повсюдно у Східній Україні і закріплений численними шкільними граматиками української мови (П.Залозного, Г.Шерстюка, І.Нечуя-Левицького, Л.Кримського). За словами І.Огієнка, "цей правопис, як вислід збірної праці письменників усього ХІХст. й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні".

Правописні системи II пол. ХІХ – поч.ХХст. у західноукраїнському письменстві.

У 1848 році галицька інтелігенція остаточно відкинула ідею "історичної Польщі" – об'єднання українських західних земель у складі Польщі як нібито споконвічне польських. Наступним кроком у пошуках національної тотожності стало визначення своєї української індивідуальності. Ця проблема допускала два альтернативні шляхи її розв'язання: "всеросійський" або "український". Так, діячі москвофільської партії, яка викристалізувалася у 50-ті роки ХІХст., у плані культури хотіли протиставити польській мові не "низьку" народну, а іншу "родовиту" мову, якою їм здавалася церковнослов'янська з етимологічним правописом. Москвофілів, що обстоювали ідею етимологічного правопису стали іменувати етимологами. Противників русофільської течії називали молодими русинами, або народовцями. Народовецький рух виник у 60-х роках ХІХст. і його представники відстоювали права народної мови, боролись за утвердження правопису на фонетичній основі, який на той час активно впроваджувався у Наддніпрянській Україні.

Згодом "етимологи" почали з української, церковнослов'янської, польської та російської мов компонувати свою штучну мову – язичіє", наближаючи її до російської. Така мовна політика спряла витворенню, за влучним висловом І.Франка, *"язикового й ідейного макаронізму та гібридизму, якому подібного дарма було б шукати у цілій слов'яниці"*.

Вживаючи етимологічний правопис, москвофіли об'єднувалися навколо редакції "Слова", яка виступала з гострою критикою фонетичного правопису. Аргументація москвофілів ґрунтувалася на нерозумінні фонетичної системи, при якій основою є живе слово, а букви лише його вираженням, "етимологи" звикли виходити із букви і до неї пристосовувати живе слово. Прихильники фонетики висували свої правописні положення, посиляючись на різні фонетичні системи Наддніпрянської України. А оскільки письменники Східної України так і не розв'язали правописного питання, незважаючи на міцну фонетичну основу, то протягом II половини ХІХст. з'являється ряд спроб дальшої фонетизації української орфографії.

Офіційно в Галичині "Собором руських учених" 1848р. дозволено було писати "гражданкою" і правописом М. Максимовича, якого дотримувались повсюдно у школах і який був проведений через граматику М.Осадци (Львів, 1864). В окремому додатку до неї "О правописи" автор вмістив детальні правила орфографії, що заснував на вимові та походженні слів. М.Осадца поділив науку про правопис на 4 розділи:

- где якѣ гласнѣ писати;
- якъ слова роздѣляються;
- где великѣ буквы пишуться;
- якъ ъ тдѣляти слова знаками перепинання.

Основні правила правопису за цим прикладом стали з того часу окремим додатком до кожної граматики. Вмістили їх П.Дячан у своїй граматиці для народних шкіл (1865), О.Партицький у „Граматиці для людових шкіл" (1873). А тим часом з'явився навіть окремий правописний покажчик О.Лепкого "Указатель на употребленіе декоторыхъ буквъ въ русской правописи"(1870).

Паралельно з'являється ряд спроб дальшої фонетизації української орфографії в Галичині. У 1857р. М.Гащук запропонував свій варіант українського правопису, фонетизованого настільки, що той відбивав усі діалектні відмінності української мови. М.Гащук до свого правопису залучив обидва алфавити (і гражданку і кирилицю), які ускладнив багатьма нарядковими знаками. Наприклад, крапка над **А, О, У** означала, що ці і букви передають відповідні йотовані; дужка над голосними **А, О, і** означала дифтонги **ай, ой, ій**; коли перед голосними **'і, 'е** з'являвся паєрок, то це у правописі Гащука означало їх йотацію; над довгими приголосними писалася риска. Хоч як гаряче обороняв свій правопис М.Гащук, крім нього таким правописом ніхто не друкував.

Л.Боровиковський перший у Галичині показав варіант спрощення "гражданки":

- букви **і** та **и** позначають один звук;
- замість **ф** вживається **хв**;
- літеру **ё** пропонує вилучити, а йотацію **о** передавати на письмі через **йо**;
- ліквідував **ъ** на кінці слів.

У II половині 50-х років ХІХст. суперечки щодо мови та правопису зводились до двох питань: *кириличні чи "гражданка, українська мова" чи "російський язик"*? про латинський алфавіт або польське абеткадло серйозних виступів серед галичан не було. З новою силою боротьба за введення латинської азбуки розгорнулася у 1859 році. Приводом стала брошура урядового характеру про введення латини у Галичині. Згодом до "латинського питання" повернувся М.Драгоманов, Учений відстоював латинський правопис з теоретичних міркувань і вживав його у деяких своїх виданнях. На думку М.Драгоманова, за введення латинської азбуки свідчать такі аргументи:

- цими літерами пишуть найосвіченіші народи: італійці, французи, англійці, німці;
- між слов'янами латинськими літерами пишуть не тільки поляки, а й чехи, словаки, хорвати;
- латинська азбука зблизила б нас із цивілізованим світом.

Такі намагання запровадити латинську азбуку до української мови були приречені на поразку, адже ця графічна система не могла відтворити всіх особливостей та специфіки української мови.

У 60 – 70-х роках ХІХст. між москвофілами та народовцями точилася гостра політична боротьба, викликана політичним та економічним станом Галичини. Головними об'єктами цієї боротьби були, поруч з іншими, літературна мова й орфографія. *"Етимологісти, - писав І.Франко, – ні за що в світі не стануть читати книжок ані газет, друкованих фонетикою; фонетики відплачують такою ж монетою"*. Очевидно, загострення політичної боротьби знову спонукало до появи в 70-х роках ряду фонетичних систем і наприкінці 70-х років правописна боротьба увінчалася тим, що з'явилася "драгоманівка". Сам М.Драгоманов до переїзду в Женеvu в 1877 році більшість своїх творів друкував "кулішівкою" або "максимичівкою". З часом виробив свою систему правопису, вважаючи її "справжньою фонетикою". Від попередніх відомих систем "драгоманівка" відрізнялася тим, що її автор спробував по-новому вирішити проблему відповідності літер звукам:

- усунув з алфавіту літери **я, ю, є, ї, ё, щ, ъ**;
- для позначення йотації голосних запропонував писати **ј** (відповідно ја, ју, је, јі, јо) (рукоіу, јою, тіјејі, країні);
- проблему пом'якшення приголосних розв'язав за допомогою м'якого знака (русньаки,сльоза, синьу);
- африкату **щ** послідовно передавав через **шч** (дошч, шчириј, шчока).

"Драгоманівку" вживали в окремих виданнях І.Франко, Леся Українка, М.Павлик, В.Стефанік. Однак широкого вжитку "драгоманівка" не набула.

Наказ царського уряду 1876 року про заборону друку українських книжок і періодики в межах Російської імперії змусив перенести майже всю літературно-видавничу діяльність, а тим самим і відповідальність за розвиток української літературної мови у Галичину. Початок 80-х років ХІХст. засвідчив у Галичині наявність двох орфографічних течій. У той час як преса перейшла на "максимичівку", в наукових колах почала поширюватись нова система у вигляді *желехі-*

вки, тобто правопису, якого вживав Євген Желехівський у своєму "Малорусько-німецькому словарі", що почав виходити з 1882 року. Основні риси фонетичного правопису Євгена Желехівського, якими він відрізняється від інших систем, такі:

- новиною цього правопису стала буква **ї**, що вживалася не тільки для позначення йотованого **і**, але й для позначення **і** після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н**. Тому після твердих приголосних писалася літера **і**, а після м'яких – **ї** (діло, ціна, приніс);
- позначалась м'якість **с** перед наступним м'яким (світ, свято);
- вживались тверді **с** та **ц** у суфіксах **ск-ий, цк-ий** (сільський, німецький, галицький);
- у словах іншомовного походження послідовно вживалося м'яке **л** (блюза, кляса, бльокада, зоольогія).

Правопис Є. Желехівського був побудований на фонетичному принципі з урахуванням особливостей мови південно-західного наріччя. І хоча "желехівка" не була офіційно визнана у Галичині, незабаром стала зброєю проти етимології.

У 80-х роках ХІХст. особливо відчутною стала необхідність вирішення справи правопису, оскільки вже "не можна було знайти і двох письменних людей, щоб однаково писали, бо навіть один і той самий чоловік не міг дотримуватись певних правил, бо всі правописні правила були занадто штучно придумані" (С.Смаль-Стоцький "Правописні непорозуміння"). Такий непевний стан в українській орфографії вимагав учених вироблення єдиного правопису, оскільки саме від правопису, за визначенням багатьох лінгвістів залежав стан вивчення мови у школах і літературний розвиток взагалі.

Тому у 1886 році С.Смаль-Стоцький та Ф.Гартнер звернулися до Міністерства освіти Галичини з листом, в якому доводили необхідність запровадження у галицьких школах фонетичного принципу. До листа додавався проект нового правопису. У відповідь на це звернення Міністерство освіти постановило у Львові та Чернівцях провести анкетування українських вчених з питань право-

пису. У Львові учасники анкети виступили проти фонетики, на що М.Драгоманов зауважив, що громадськість ще не готова до таких змін.

І тільки у 1893 році "Руска граматика" чернівецьких професорів С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, в якій узаконено було фонетичний принцип із правилом "пиши згідно правильної вимови" була схвалена Міністерством освіти Галичини як підручник української мови для шкіл. Правила правопису тієї граматики зводилось до таких:

- ліквідовано **ѣ** (пес, стіл);
- замість буков **ы** та **і**, де вони звучать як **и** писали **и** (шия, мити);
- розрізняли **і** та **ї** за сучасними нормами;
- вживали **є** (жите);
- вживали **г** (газда);
- правильно вживали прийменник від (а не отъ чи водъ).

Боротьба за впровадження фонетичного правопису завершилася постановою австрійського Міністерства освіти (для Буковини) про запровадження фонетики у школах.

Так наприкінці ХІХст. фонетичний правопис став офіційною орфографічною системою Галичини і Буковини. Однак боротьба за його повсюдне впровадження тривала і далі, а основну роботу над удосконаленням українського правопису було зосереджено у новоствореному Науковому товаристві ім. Т.Г.Шевченка.

Розвиток української школи у XIX - на поч. XXст.

Українські граматики

Вступні зауваги

Функціонування української школи, як одна із передумов розвитку української літературної мови, нерозривно пов'язане із навчанням рідною мовою, а відтак – із виданням українських граматик і україномовних підручників із різних дисциплін. Тому аналізуючи проблеми вітчизняної шкільної освіти, мусимо враховувати й історію видання українських граматик, зважаючи, звичайно, на той територіально – політичний поділ України на дві частини, який офіційно проіснував аж до 30-х років XXст.

Становлення і розвиток галицького шкільництва вXIX - на поч.XXст.

Видання західноукраїнських граматичних автодидактів.

Розвиток шкільної освіти і видання різногалузевої підруничкової літератури в Галичині мотивувалося двома суспільно-політичними причинами:

1) Підавстрійська територія України в плані шкільництва хоч і тримала перед порівняно з Наддніпрянщиною і Кубанню, однак була дуже залежна від польської та угорської політичної бюрократії, що скрізь у Галичині запроваджувала польські та німецькі школи й гімназії. Австійсько-польській уряд (через сприятливе для України конституційне право) не закривав україномовних шкіл, однак і не прагнув ширити освіти серед українців рідною мовою.

В Іпол.XIXст.співвідношення українських і польських середніх навчальних закладів було 6 до 50. Львівський університет був польським (єдина українська кафедра історії України організована тільки у 1894р.) Не краща ситуація була і на Буковині.

2) Шкільна освіта в Галичині традиційно керована духовенством. Учителями у галицьких школах також були духівники, що аж ніяк не вітали українсь-

ку мову як викладову мову школи. З боку духовенства насаджувалась стара церковнослов'янська і латинська мови, в той час, як вивчення рідної мови почалося тут тільки в 30-х р. ХІХст.

Галичанам же належать і перші шкільні граматики спочатку церковнослов'янсько-української мови, а згодом (з 30-х р. ХІХст.) і української мови. Так само, пріоритет у виробленні вітчизняної граматичної термінології І.Огієнко, наприклад, також віддав Галичині. Треба зазначити, що до 30-40-х років ХІХст. більшість галицької інтелігенції продовжували визнавати за літературну мову українського народу церковнослов'янську, тому і прагнули викласти її основи у шкільних підручниках, а також з'ясувати співвідношення української народної та церковнослов'янської мов. Важливо і те, що після відкриття на початку ХІХст. порівняльно-історичного методу дослідження мовних фактів, у вітчизняному мовознавстві оформилися три напрямки у вивченні східнослов'янських мов: учбовий, критичний та науковий. Граматики першого напрямку подавали тільки граматичні правила і визначення без будь-якого коментаря. У граматиках другого напрямку висвітлювали правила і норми мови із короткими описами і коментарями. І, нарешті, автори третього типу граматик порівнювали і зіставляли окрему мову із спорідненими мовами і діалектами. З усіх трьох напрямків галицькі українці тільки в 1 пол. ХІХст. створили не менш як 20 зразків граматики, серед яких і систематичні підручники з української мови. Розглянемо найголовніші з них.

Про те, що у Західній Україні абсолютна більшість української інтелігенції продовжувала дбати про збереження церковнослов'янської (слов'яноруської) як мови літературної свідчить поява у 1768р. рукописної **“СЛОВЕНОРУСЬКОЇ ГРАМАТИКИ”** **Арсенія Коцака**. Мета граматики була суто практична – навчити писати, читати і розуміти написане словеноруською мовою. Автор популяризує цю мову на Закарпатті з тим, аби протистояти асиміляції з іншими сусідніми мовами і боронитися від тиску австро-угорського уряду. Подаючи визначення граматики як “обще есть хитрость учащая и наставляющая добре писати і глаголати”, автор за середньовічною традицією піділяв її на 4 частини: **орфогра-**

фію, просодію, етимологію і синтаксис. Не глибока за змістом, ця граматики однак стала передумовою створення багатьох галицьких автодидактів Іпол. ХІХст., в тому числі й **“ГРАМАТИКИ ЯЗЫКА СЛАВЕНОРУСЬКОГО” Івана Могилицького** (1923). Із причин політичного й економічного характеру ця граматики за життя автора так і не була надрукована, але рукопис її був добре відомий галицьким інтелігентам. Популярності здобула не стільки сама граматики, як передмова до неї, що була надрукована у 1828р. під назвою **“ВЪДОМЪСТЬ О РУСКОМЪ ЯЗЫЦЪ”**. Інтерес до статті був не випадковий, оскільки автор викладає революційні як для того часу погляди на галицьку українську мову, що становили науковий і політичний інтерес. І.Могилицький, спираючись на авторитет вчених-славістів І.Бандтке, М.Каченовського, В.Раковецького, Й.Добровського, доводить, що:

1) руська (тобто українська, оскільки галичани називають себе русинами, а свою мову-руською) мова є окремою слов'янською мовою, а не наріччям польської і російської: *“Мова руска або діалектъ рускій обіч Польського, Російського, Чеського, Імерійського, Корніольського місце має. Народ руський єсть племенем и отраслею рода словенського, як кожний инший народ словенський”*.

2) руська і церковнослов'янська мови це різні мови, які не слід змішувати, оскільки вони виконують різні функції. Добре розуміючи природу обох мов, І.Могилицький також визнає можливість руської народної мови стати літературною мовою.

Не зважаючи на такі теоретичні настанови, учений створив граматику словеноруської мови, хоча й дуже наближеної до галицького діалекту. М.Возняк зазначав: *“українською літературною мовою хотів бачити І.Могилицький таку мову, яка б стала перехідним містком від нароної до церковнослов'янської”*.

Кроком уперед у написанні порівняльного типу граматик треба вважати створення **Михайлом Лучкаєм “GRAMMATIKA SLAVO-RUTHENA”** (1830). Автодидакт надрукований латинською мовою не випадково: в умовах асимілятивної політики Угорщини, яка прагнула довести, що на Закарпатті здавна жили угор-

ці, М.Лучкай вирішив повідомити учених Європи про історію, культуру і мову рідного йому Закарпаття. Автор переслідував й іншу мету – допомогти українцям опанувати норми молозрозумілої їм церковнослов'янської мови, зіставивши їх із нормами місцевої говірки. Таким чином, М.Лучкай створив *першу порівняльну граматику* церковнослов'янської й української (говіркової) мов.

Інших поглядів на українську мову дотримувався ще один закарпатський граматист *Іван Фогарашій*. У “*Русько-угорській ілі мадярській граматитці*” автор під впливом ідей панславізму, переконує, що найкращою у плані літературному є церковнослов'янська мова, яка здатна виконувати будь-які функції в церковному, урядовому, суспільному житті усіх слов'ян. Тому, робить висновок граматист, не варто працювати над утворенням окремих слов'янських літературних мов, що тільки роз'єднуюватимуть слов'ян.

У 1834р. була видана німецькомовна граматика *Осипа Левицького* “*GRAMATICA DER RUTHENISHEN UND DER KLEINRUTHENISHEN SPRACHE in GALIZIEN*”. Складаючись із 3 частин (орфографії, морфології і синтаксису) підручник, за визначенням М.Возняка, є компіляцією декількох попередніх українських та російських граматик. Негативно цю граматику сприйняли і члени “Руської трійці” через непослідовність і обмеженість поглядів автора на питання розвитку літературної мови галицьких українців. Однак найбільшою хибою граматики критики вважають її неприродну, суржикову мову, продукovanу побоюванням автора, аби українська мова не віддалилась від церковнослов'янської. Це побоювання переслідувало автора і в наступних його граматиках 1849р. та 1850р. Загалом же, як слушно зауважив академік М.Возняк: “Левицький стояв до кінця свого життя на розпутьті між народною українською мовою, російською та церковнослов'янською”, що завадило йому створити повноцінну граматичну працю української мови.

Значно виваженішим у питанні розмежування мов був *Йосип Лозинський*. У 1846р. після тривалих цензурних заборон і рекомендацій автор надрукував польською підручник “*GRAMMATYKA JEZYKA RUSKIEGO (maloruskiego)*” Книга складалася із передмови і 2 розділів (фонетика і морфологія). У передмові

Й.Лозинський подає коротку генеалогію української мови. Правильно оцінює вплив на неї церковнослов'янської, польської та російської мов. І найголовніше, на противагу поглядам більшості попередніх галицьких граматистів, заперечує підпорядкованість української мови церковнослов'янській, польській, угорській, німецькій мовам. Літературний варіант української мови автор пропонує створити у такий спосіб: *“Треба брати мову з уст простого люду, треба вложити її в якісь постійні правила, треба очищувати її від чужих слів, треба добувати її багатства з пісень, приказок і казок”*. У самій граматиці автор дуже виважено, як для свого часу, підходить до аналізу фізіологічної природи звуків, характеризує наголос, докладно розглядає відмінювання іменників та дієвідмінювання дієслів.

Граматика Й.Лозинського була однією із найкращих галицьких граматик Іпол. ХІХст. У зв'язку із цим досить згадати про те, що Ф.Міклошич вважав її найкращою з усіх відомих йому граматик української мови.

30-40 роки ХІХст. принесли розширення прав української мови у піддавстрійській Україні. Поступово розвивається шкільництво українською мовою, особливо нижчі школи, що вимагають підручників і навчальної літератури. З огляду на критичний стан справ із україномовними підручниками шкільна комісія двічі оголошувала граматичні конкурси: 1840р. та 1851р. Перший **1840р.** граматичний конкурс був оголошений на крашу українсько-німецьку граматику, на який надіслали свої рукописи **Кирило Блонський, Іван Жуківський, Антон Добрянський, Осип Лозинський, Осип Левицький**. Упереджена цензура визнала кращим підручник О.Левицького, тоді, як “прилюдно було відомо, що граматика А.Добрянського була найкращою” (М.Возняк). Так само упередженою, за оцінкою А.Москаленко, виявилось і шкільна комісія, яка у **1851р.** оголосила конкурс на **українську граматику** (учасники : Яків Головацький, Осип Ганінчак, Іван Жуківський). Найкращою було визнано у цьому конкурсі “Сокращённую Грамматику Языка Русского в употреблении народных училищ в Галиции” Яківа Головацького. Однак вартіснішою, за неупередженим висновком

М.Возняка, була “Грамматика русского языка для училищ народных” Івана Жуківського.

У період після 1848р. з’являється цілий ряд рукописних галицьких граматики і посібників з української мови *Луки Слугоцького (1848), Івана Малицького (1848), Гаврила Паславського(1848), Миколи Щербановського(1848)*. Усі автодидакти писані макаронічною мовою і є неглибокими за змістом, що складався головним чином із визначень і прикладів. Однак граматисти порівняно більше звертають увагу на окремі говіркові особливості української мови: читання **е, о** як **і, о** на початку як **в** (одь-wid); вимова **л** як **в** (вовк, писав).

Підсумовуючи огляд граматичних праць Іпол. ХІХст., створених галицькими українцями, мусимо вказати на таке:

1) Галицька граматична література цього періоду становила собою автодидакти спочатку порівняльного, а потім описового характеру, неглибокі за змістом, наукова система яких обмежена описом церковнослов’янської мови і частково говіркової галицької чи закарпатської мови.

2) У більшості граматики визнається окремішність української мови від російської чи польської, але немає ясності про співвідношення української і церковнослов’янської, що теж мало свої причини:

2.1 Відсутність української галицької літературної мови на народній основі;

2.2 У відродженні української школи в Галичині брало активну участь духовенство;

2.3 Вплив європейських ідей панславізму.

Культурні перетворення в Галичині в Іпол.ХІХст., а особливо створення Наукового товариства “Просвіта”, сприяли розвитку українського шкільництва у всіх його формах – недільних, початкових школах, гімназіях, частково-вищої школи (заснування кафедри української мови при Львівському та Чернівецькому університетах). Як і в попередній період І пол. ХІХст., найактуальнішою проблемою галицького шкільництва було створення граматики і підручників українською мовою із доступною термінологією. Однак тепер це були вже які-

сно нові посібники (букварі, граматики, хрестоматії, читанки), що подавали опис і коментар не церковнослов'янської, а української галицької мови. Так, іще 1843р. вийшли “Буквар” та “Способъ борзо виучити читати” **Йосафата Кобринського**, написані “дуже гарною народною мовою” (І.Франко), а в 1852р. “Руская читанка для низшої гімназії” **В.Ковальського**. Але більше таких видань з’явилося згодом, починаючи з II пол. 60-х років XIXст.

Однім із перших підручників української мови II пол.XIXст. можна назвати **“Граматику руского языка” Михайла Осадци**, яка перевидавалася тричі: 1862, 1864, 1876рр. Автор розписує вивчення тем на чотири класи гімназії і подає чотири розділи граматики, назви яких створив сам: звукословіє (фонетика), словообразованіє (словотвір), видословіє (словозміна), словосочіненъє (синтаксис).

Мало не першим вдалим зразком вітчизняної методичної праці з української мови треба вважати “Методичну граматику языка мало – руского” Пилипа Дячана (Львів, 1865). Вже перші сторінки свідчать про намагання автора рекомендувати метод бесіди як один із оптимальних методичних прийомів вивчення рідної мови: кожне запитання учителя і відповідь учня П.Дячан подає за зразком:

Учитель: Як діляться всі звуки языка руського?

Школяр: Всі звуки языка руського діляться на: 1) самозвуки; 2) сполззвуки; 3) полсамозвуки; 4) двозвуки.

Практичний характер граматики зумовив і прозору етимологію лінгвістичних термінів, побудованих на народній основі: **приросток** (суфікс), **самозвуки** (голосні), **перезвук** (періхід звуків), **пень**, **ствол** (основа). Значення граматики П.Дячана у вдало створених прозорих термінах, і в тих методологічних засадах і рекомендаціях, які ще були рідкістю у граматиках XIXст.

Описово – методичною є також **“Грамматика руского языка для ужитку въ школах народных” Омеляна Партицького (Львів, 1873)**. Поряд із теоретичними відомостями з граматики та правопису автор подав ще й вправи та завдання. А чимало сучасних лінгвістичних термінів “родом” саме з цієї грамати-

ки: *присловникъ, реченє, звязка, водміна іменниковъ, знакъ выкыку, наголосъ*.

Відомим галицьким мовознавцем і педагогічним діячем був **Омелян Огоновський**. Брак відповідних підручників для вивчення української мови спонукав цього вченого написати “Хрестоматию староруску для высшихъ клясъ гимназіальныхъ” (1881) та “Граматику руского языка для школъ середнихъ” (1889). На думку М.Возняка та І.Огієнка, роботи О.Огоновського були великим кроком уперед як своїм науковим апаратом, так і національно-виховними вартостями і мали великий вплив на граматичну літературу пізніших часів. У своїй граматичці О.Огоновський подав новий методичний виклад матеріалу у таких розділах: 1) наука про звуки; 2) наука про творення пнів або етимологія; 3) словотвір або наука про форми; 4) складня або синтаксис; 5) додаток. У вступі до свого підручника автор наголосив: “Я намагався написати таку граматику руску, котра бь водповѣдала вимогамъ теперъшньої науки фільологічної, а потомъ була зрозумѣла ученикамъ найнищихъ клясъ школъ середнихъ” Граматику О.Огоновського високо оцінив М.Возняк, назвавши її “найкращою граматикою XIXст.”.

Останнім підручником серед тих, що були створені й вийшли у II пол. XIX ст. в Галичині, стала “Руска граматика” **1893р. Степана Смаль-Стоцького і Теодора Гартнера**. Книжка починається розповіддю про мову, русинів, слов’ян, виникнення церковнослов’янської мови, творчість українських письменників. Зміст самого підручника такий: 1) Звуки; 2) Букви; 3) Словотворення; 4) Відмінюванє; 5) Складня і два додатки (руське віршування та церковнослов’янське письмо). Після кожної частини підручника автори подають граматичні правила, що ілюструються прикладами.

Коли “Руска граматика” з’явилась у школах, вона викликала невдоволення вчителів, які звикли до складних граматик класичних мов із масою правил, формул, зразків, винятків, зауважень. А граматика С.Смаль-Стоцького, Т.Гартнера була порівняно простою і звертала увагу на фонетику, знайомлячи учнів із звуковими законами, висвітлювала історичні зміни, описувала поодинокі явища, і,

як твердять дослідники, “змальовувала живий образ української мови у сфері звуків”. Проте найбільше нового ця граматики внесла у граматичну термінологію. С.Смаль-Стоцький або поутворював терміни заново (*іменник, прикметник, числівник*), або перебрав їх із сербської граматики (*однина, множина*), або утворив на основі німецьких граматичних термінів (*дієслово, дієприкметник, дієприслівник*). Ці терміни були не важкі, доступні учням, етимологічно прозорі. Звичайно, граматики не була бездоганною, оскільки окремі її частини важко стилізовані, із великою кількістю прикладів, у яких губились учні, синтаксис був слабо розроблений. Однак “*Руска граматики*” вважалась найбільш придатним шкільним підручником, до того ж написаним цілком фонетичним правописом П.Куліша-Є.Желехівського. Для II пол. XIXст. актуальним було і питання грамотності. Підтвердженням цього є створення великої кількості галицьких букварів, серед яких найбільш вартісні “*Букварь для школь народных в австрійської державь*” (1872) та “*Рускій букварь для школь людовых*” (1879) О.Партицького, “*Руська читанка для висшої гімназії*” О.Барвінського, підручники у перекладі українською мовою з ботаники, географії, арифметики, у яких вироблялась науково-технічна термінологія.

Таким чином, у II пол. XIXст. галицьке шкільництво внаслідок сприятливих соціально-політичних умов неухильно українізується, а відтак – виникають проблеми навчальної літератури, національної термінології, методики викладання різних дисциплін українською мовою:

1) граматичні праці цього періоду являють собою посібники із вивчення української галицької мови. До того ж це більшою мірою методично-наукові праці, аніж у I пол. XIXст.

2) галицькі вчені починають дбати про доступність і зрозумілість науки засобами термінології. Апробуються різні підходи до її творення: на національних та інтернаціональних засадах.

**Стан українського шкільництва у
наддніпрянській Україні в XIX-поч. XXст.**

Східноукраїнські граматики.

Виразні спроби створити україномовні школи у підросійській частині України зробили вперше шістдесятники у Києві й Наддніпрянщині: Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, О.Кониський. Внесок кожного із них був різним, хоча справа у більшості випадків зводилась до теоретичних обґрунтованих статей і видань україномовних підручників. **Т.Г.Шевченко**, написавши буквар для початкової школи *“Буквар южно-русский”* (1861), мав намір видати лічбу, етнографію, географію й історію українською мовою. **М.Костомаров** опублікував дві статті на теми навчання українською мовою, де обґрунтовував потребу поширювати серед народу наукові знання рідною мовою – “удобнейшей и легчайшей формой передачи и выражения мысли”. **М.Драгоманов** у 1866р. надрукував статтю *“О педагогическом значении малорусского языка”*, а в “Громаді” велику розвідку “Народні школи”, що в ній усебічно проаналізував потребу української школи. Ідею українізації школи услід за теоретиками підтримали і педагоги-практики: за українську мову в школі подали свій голос кілька київських гімназій, полтавська та житомирська гімназія. Але практично запроваджено україномовні уроки тільки у **недільних школах** (перша така школа з'явилась у Києві 1859р.) Однак і тут українська викладава мова була предметом боротьби: часто викладали двома мовами – українською і російською, оскільки переважна більшість дисциплінарних підручників написана російською. Загалом проблема відсутності українських підручників була найпекучішою проблемою тогочасної школи, у зв'язку з чим почали з'являтися україномовні книги для школи: “Катехизис” С.Опатовича (1856), “Азбука Золотова для южно-украинского края” (1861), “Українська абетка” М.Гатцука (1861), “Грамматка” П.Куліша (1857 та 1861), “Грамматка” І.Деркача (1861), “Таблиці для початкового навчання грамоти” К.Шейковського, “Арифметика, або щотниця” Д.Мороза (1862), “Українські прописи” О.Кониського (1863), “Життя святих” Гутиминського (1863). Але і цей рух був незабаром припинений, бо недільні

школи улітку 1862р. заборонено, а українська мова підпала під заборону Валуєва. До початку ХХст. у східноукраїнських землях не відкрито не те що жодної україномовної школи- жодного класу! Що ж до шкільної літератури, то так само у період від 60-х років ХІХст. і до поч. ХХст. не маємо жодного зразка україномовного підручника.

На щастя справа української школи набрала розвитку після революції 1905р., коли були скасовані заборонні укази і вимоги “українізації” усіх сфер життя нашої країни залунали голосніше і повсюдно. Свідомі українці в першу чергу висували вимогу “українізації” школи у центральних і східних землях України: формально їх висували громадські організації (земства, міські думи, сільськогосподарські комітети). Інтелігенція, насамперед вчителі й студенти, домагались створення при Харківському, Київському й Одеському університетах українознавчих кафедр. Вимагали української школи й кубанські вчителі на з’їзді учительства в Катеринодарі 1905р.

Однак домагання українців щодо української школи не переконали російські урядові кола і у період до 1917р. не було відкрито жодної україномовної школи. До того ж українським патріотам не по силі було зрушити кількавікову кригу національної несвідомості та темноти українського народу. Б.Грінченко у своїй статті “Народні вчителі і українська школа” відзначає як одну із головних перешкод щодо “українізації” школи опозицію більшості українського народу проти незначної жменьки ініціаторів цієї справи. Над денаціоналізованою українською інтелігенцією тяжіла інерція русифікації, а також політичні й соціальні обставини, що давали людям з російською освітою перспективи службово-державної кар’єри, тим часом, як українська освіта була цілком безперспективною. Аналіз усіх проблем української школи подав Б.Грінченко у брошурі “Якої нам треба школи?”. Автор вирізнив дві найгловніші проблеми: 1) запровадження українських дисциплін-мови, літератури, історії, географії; 2) викладання всіх дисциплін університетського навчання українською мовою. Справді, більшість культурних діячів того часу усвідомлювали, що домагатися треба

спочатку українізації початкової школи, а вже потім вимагати українізації всієї системи освіти.

Підсумовуючи все сказане про справу української школи у період ХІХ-поч. ХХст. доводиться відзначити, що перешкод було більше ніж можливостей: 1) непохитна позиція російських урядових чиновників, що не визнавали українців за націю; 2) опір зросійщеної української інтелігенції та темність неписьмених селянських мас, у свідомості яких зашлеплена була думка, що російська мова-“панська”, а українська-“мужицька”; 3) недостатність учительських сил, оскільки україномовних вчителів з вищою освітою тоді було одиниці; 4) відсутність україномовних підручників.

Значення ж цього періоду боротьби за українську школу в тому, що було кинуто в маси саму ідею рідномовної школи і ця ідея, кінець-кінцем, призвела до того, що вже 1914р. Полтавське жандармське управління констатувало: *“украинством заражена почти целиком вся малорусская народная интеллигенция...преимущественно учителя”*.

Аналіз шкільництва у підросійській Україні був би неповним без огляду тих одиничних підручників української мови, в тому числі й граматик, що виходили друком на цій території. Розвиток граматичної літератури на Наддніпрянській Україні починається з книги **О.О.Павловського “Грамматика малороссійського нарѣчія” (1818)**. Це описова і відночас порівняльна (з російською мовою) граматика, що складалася з двох частин: власне граматика викладена двома розділами (“О буквах”, “О частях речи”), та лексико-фольклорна частина (перекладений українсько-російський словник на 1131 слово та словник ідіом). Праця написана російською мовою і для росіян з метою ознайомлення їх з українською мовою, яка, на думку автора, невдовзі зникне зовсім, асимілювавшись російською. Тому зрозуміле прагнення автора подати яскраві фонетичні та морфологічні українські риси.

О. Павловський характеризує українську орфоепію: 1) вимова г та ґ (передається як кг); 2) пояснює природу африкатів, що передаються двома буквами і “произносятся вдруг”. Серед характеристичних фонетичних рис учений нази-

ває: 1) перехід **л з в** (вовк, сказав); 2) чергування **о, е з і** (сім, піп, біг); 3) **і** на місці **ь** (літо, тінь); 4) вимова голосних після губних (м'ясо, тім'я). І хоча опис О.Павловським українських звуків був далеко недосконалим (подача матеріалу за алфавітом, а не за звуковою системою; опис не всіх звуків, а лише характерних для української вимови порівняно з російською), проте на той час це була найбільш систематизована фонетика української мови. До того ж у граматиці О.П.Павловський вперше проголошує **фонетичний принцип правопису**.

Значно більшим за обсягом є розділ “О частях речи”, де аналізуються іменник, прикметник, числівник і дієслово у тих моментах, де вони відрізняються від російської мови. Іменники поділені на 4 сучасні відміни, подані парадигми відмінювання, вказується на паралельні закінчення для окремих відмінків; характеризуючим автор подає кличний відмінок іменників. Український прикметник учений також аналізує в тих рисах, що відрізняють цю частину мови від російських форм: повні й короткі форми, особливості творення демінутивів і пейоративів. У формах дієслів О.Павловський звертає увагу на давноминулий час та на дієвідмінювання і способи дієслів.

Невелика за обсягом (21 сторінка) та неглибока за змістом граматика О.Павловського в наш час застаріла, але як справедливо зауважує В.Ващенко, ця праця “*За своїми теоретичними настановами становить цілий етап у створенні першого наукового твору, який характеризує граматичну будову української мови*”.

Наступні граматики – П.Білецького-Носенка, П.Куліша, Т.Шевченка, Л.Ященка, І.Деркача – за характером були букварями та читанками, а справжньої граматики на Східній Україні не видавали впродовж усього ХІХ століття.

Крихта надії на українські школи на поч. ХХст. породила й граматики української мови. Найближче до типу шкільних підручників стояли граматики **Павла Залозного “Коротка граматика української мови”** (ч.1. Київ, 1906р. та ч. 2. Київ, 1912р.) та **Григорія Шерстюка “Українська граматика”** (1907-1909 у 2 частинах). Детальнішими і складнішими були “**Українська граматика**” **Євина Тимченка** (1907р.), в якій проаналізовано деякі діалектні елементи та

подана виважена прозора лінгвістична термінологія. Незакінчена **“Українська граматика” А.Кримського** (1907-1908рр.) з глибоким історичним коментарем. **“Граматика українського языка” І.Нечуя-Левицького** (1913-1914), особливо цікава своєю термінологією, створеною самим автором, або транслітерованою з інших мов.

Дослідник періоду української літературної мови поч. ХХст. Ю.Шевельов переконаний, що усі названі граматики уживалися не в школі, а для самоосвіти, можливо, припускає вчений, вони “сприяли нормалізації писемної мови, бо тут був час, коли... кожний автор писав не тільки своїм особливим правописом, але й своєю персональною мовою”.

Ймовірно, що цих граматик уживала “Просвіта”, яка мала завданням ширити письменність серед дорослих і з мовного погляду ставала осередком прилюдного вжитку української мови.

СПРОБИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

Історія формування української наукової мови – це постійне переборювання політичних перешкод і заборон та власної бездуховної інерції в українській інтелігенції, яка свідомо уникала творчої рідномовної діяльності і нерідко починала творити на користь іншої нації: навіть наукові праці про українську мову у II пол. XIXст. написані були не по-українськи.

На початку XIXст. наука і політика в Україні обслуговувались мовами: польською, німецькою, російською, рідше – церковнослов'янською. Найбільше гальмували розвиток української наукової мови на власний етнічно-мовній основі: 1) недержавний статус української мови та 2) роз'єднаність української мовної території.

Перший період процесу творення вітчизняної наукової мови – II половина кінця XIXст. пов'язаний із журналом **“Основа”** на Наддніпрянщині та діяльністю Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Галичині. У періодичному щомісячнику **“Основа”** вперше з'явилися україномовні публіцистичні статті П.Куліша (**“Історія України од найдавніших часів”**, **“Хмельниччина”**, **“Виговщина”**), М.Костомарова (**“Християнство і кріпацтво”**), Я.Кухаренка (**“Пластуни”**), В.Каховського (**“Устня мова з науки про дощ”**) та інші. **“З усього цього матеріалу, - робить висновок В.Чапленко, - найбільшу вартість для історії української наукової мови мають Кулішеві праці, що їх пізніше так оцінив М.Драгоманов: “Куліш перший у нас почав писати тоді критичні й історичні статті по-українському, - історичні, зрештою, напівпопулярні”.** **Пантелеймон Куліш** перспективу української наукової мови бачив у вживанні народної мови у її поєднанні із запозиченими та **“кованими”** словами. Учений також закликав повернутися обличчям до Європи, аби вписати українську мову у світовий контекст.

Засноване у 1873р. галицьке *“Наукове Товариство імені Шевченка”* (НТШ) видає два друковані органи *“Записки НТШ”* і *“Збірник НТШ”*, на сторінках яких друкували наукові праці І.Франко, М.Грушевський, І.Горбачевський, К.Кравчук, В.Левицький. Ці та інші видання друкували наукові й художні твори представників Східної України, які, як відомо, через заборони будь-якого україномовного друку не могли видаватися у своїх землях. Так галицькі видання перетворювалися на загальноукраїнські, а в ході співпраці східних і західних українців вирівнювалися фонетичні й морфологічні форми української мови, хоча *“погаличення”* східноукраїнських писань редакторами галицьких видань було дуже сильне і не завжди виправдане.

У 70-ті роки ХІХст. з'явилися наукові й популярні праці *І.Нечуя-Левицького*: *“Унія й Петро Могила”*, *“Святий Володимир і його потомки”*, *“Татари й Литва на Україні”*, *“Світогляд українського народу”*, *“Сьогочасне літературне прямування”*.

Але найбільше праць наукового і публіцистичного характеру у Іпол. ХІХст. дав *М.Драгоманов* та його *“Громада” (1878-82рр.)*. Велике значення у розбудові українського наукового стилю мали статті вченого: *“Віра й громадські справи”*, *“Рай і поступ”*, *“Переднє слово до громади”*, *“Шевченко, українофіли й соціалізм”*, *“Австро-руські спомини”* і ряд інших. М.Драгоманов підійшов до розуміння того, що запроваджувати абстрактну лексику і термінологію у загальнонародну мову треба через науково-популярний твір, оскільки саме із доступного контексту такого твору пересічний читач здатен зрозуміти значення нових для нього слів. Разом із М.Драгомановим у *“Громаді”* співпрацювали С.Подолінський, І.Франко, М.Грушевський, які без перебільшення формували українську наукову мову. Найбільшою перешкодою у цьому формуванні було те, що українські інтелігенти не бажали, а часом і не вміли писати по-українськи через брак потрібної термінології. До того ж у свідомості багатьох українців панував фольклорно-етнографічний погляд на нашу мову, що придатна тільки для опису побутового життя українців. З іншого боку йшлося про

читачів, котрі не звикли сприймати поважні нехудожні тексти українською мовою.

Не зважаючи на зовнішні та внутрішні перешкоди, українська наукова мова і термінологія, що її обслуговувала, на к.ХІХст. набувала розвитку. Причому творили її інтелігенти-ініціатори, а тому наука, по суті, була надбанням одиниць. Причину такого становища визначив І.Огієнко: *“Для належного розвою своєї наукової мови Україна не мала головної основи – школи, а тому мова ця розвивалася неорганізовано, розвивалося зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилася в початковому стані, бо знов же вона не мала життєвих основ свого вироблення”*.

Що ж до галузевого розвитку української мови, то більшою мірою упродовж ІІ пол.ХІХст. розвивалися суспільно-гуманітарні науки і значно менше – природничі. Серед вартісних для розвитку української мови можна вказати на солідну природознавчу розвідку на 243 сторінки ***С.Подолінського “Життя і здоров’я льудеї на Україні”***, його ж ***“Ремесла й хвабрики”***, ***“Багатство та бідність”***. Але найбільше для розвитку наукової української мови і термінології зробило Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке проіснувало у Львові з 1873 по 1939р. і стало українською академією de facto. Метою новоствореного у грудні 1873р. Товариства було популяризація української художньої літератури, що друкувалась у журналі “Заря”. З часом навколо Товариства гуртуються наукові сили і виникає потреба публікувати історичні, філологічні, природознавчі матеріали. У 1892р. Товариство було реформоване у наукову інституцію із своїм статусом, який констатував, що метою організації є не просто популяризація української словесності, а *“розвиток і розроблення науки українською мовою”*. У Товаристві починає працювати три секції: ***історико-філософічна, філологічна і математично-природописно-лікарська***. Тоді ж засновано “Записки НТШ” для публікації тільки наукових статей. Згодом НТШ так розрослося, що кожна секція починає видавати свій збірник, а окремі комісії – свої журнали.

З к. ХІХст. у секціях НТШ розпочинається активна робота із збирання, опису термінології та ведуться дискусії про шляхи і принципи творення термінів.

Починають звертати увагу на проблеми українського терміна публікації секції математично-технічних наук: *І.Пулюй* “Додатки до руської термінології” (1894), *В.Левицький* “Еліптичні функції модулів”, що мали “Додатки до математичної термінології” (1895). У 1895р. математично-природописно-лікарська секція друкує “Матеріали до фізичної термінології *В.Левицького*. У 1896р. історико-філософська секція обговорює і дає дозвіл на друк зібрання юридичної термінології *К.Левицького*. У 1897р. НТШ видає “*Збірника НТШ*” у першому томі якого надруковано праці з математики В.Левицького і стаття з хімії У.Горбачевського, праця з біології І.Верхратського, медицини Щ.Сельского. У другому томі – велика праця В.Левицького “Електро-магнетна теорія світла і філії електричні”, що закінчується “Додатками до термінології електричної та оптичної”. Подальші випуски “Збірника НТШ” порушували й теоретичні питання термінотворення.

Загалом за п'ятдесятилітню історію НТШ було майже створено або хоча б зібрано матеріал до хімічної, географічної, математичної, біологічної, медичної термінологій. Уся вона видана у вигляді словників або систематизована у збірниках НТШ.

У Наддніпрянській Україні справа наукової мови і термінології відродилася тільки після 1905р., коли організовано було наукові органи – “Літературно-науковий вісник” М.Грушевського, “Україна”, фахові видання “Рілля”, “Пасічництво”, педагогічний журнал “Світло”. Були організовані громадські заходи й індивідуальні почини: Київське наукове товариство (природничо-технічно-медична секція), київська “Просвіта”, Товариство ім. Квітки-Основ'яненка у Харкові. Чимало зробили для збирання й опрацювання народної термінології студентські організації-гурток натуралістів при Київському політехнічному інституті, агрономічний гурток при Московській Петровській Академії. У 1913р. у

Москві відбувся навіть нелегальний термінологічний з'їзд, який скоординував роботу студентів.

Особливо важливо наголосити на принципах творення наукової мови і термінології, що їх уживали українські науковці ХІХ-поч.ХХст. Їх було декілька:

1) “У науці писати зовсім так , як говорить народ” (А.Кримський) – принцип крайнього етнографізму.

2) Шукання в народній мові слів, що могли б стати термінами і недопускання іншомовних запозичень (принцип пуризму).

3) Скерування наукової мови на мову люду середньої Наддніпрянщини (І.Нечуй-Левицький, А.Кримський, Б.Грінченко).

4) Скерування наукової мови на мовні особливості Галичини (діячі НТШ).

5) “Кування” термінів (тобто створення неологізмів шляхом додавання афіксів до вже існуючих слів і коренів).

Зрозуміло, що при дотриманні якогось одного принципу термінотворення, справа розбудови української термінології неодмінно б припинилась. Тому українські науковці поч.ХХст. виявили у царині творення наукової мови неабияку “всеукраїнськість”, погодившись використати усе зроблене у термінології галичанами, скерувати зусілля на збирання народного матеріалу у Наддніпрянщині. В обмірковуванні цієї термінологічної проблеми брали участь і східники (А.Кримський, Б.Грінченко, І.Стешенко) і галичани (І.Верхратський, М.Пачовський, І.Франко). Однак далі прихильники народних готових термінів наразились на інші перешкоди: а) діалектну розмаїтість народної термінології; б) неможливість звести цю розмаїтість у єдину наукову мову; в) відсутність у мові селян і ремісників більшості понять наукового й абстрактного мислення. З огляду на відзначені труднощі представники етнографічного принципу термінології у випадку відсутності народної назви для поняття уживали наступні способи їх творення:

а) переносили народну назву одного явища (предмета) на інший: **зачеплене питання** (І.Стешенко), **кодло** (І.Верхратський), **плем'я** (Раковський) для називання виду тварин.

б) “кували” слова – особливо популярний на поч. ХХст. метод, що відповідав пуристичним поглядам більшості українських науковців. Однак із причин нерозробленості основ словотвору нової української літературної мови науковці часто подавали невдалі неологізми, які в сучасній українській мові не закріпились: *розволіклість, просвітність, прилюбність, клювинець, письменець, електризм, гитучництво, мізерство, розумовання, обуда, загад, враз, вчоловічення, тямка, рухавка, спотичка*. Переважна більшість новотворів із термінології та абстрактної лексики стали набутком загальноукраїнської мови. За підрахунками О.Муромцевої у період від 60-х р. ХІХст. до першого десятиліття ХХст. лексичний фонд української мови поповнило 2500 слів (новотворів та запозичень).

в) запозичували та калькували іншомовні слова. Проте через значні пуристичні тенденції більшість діячів того часу була проти засилля чужомовних слів: “З усією рішучістю,-писав І.Верхратський,-виступаю проти непотрібного засмічування нашого слова чужоземними виразами, без котрих можемо зовсім вигідно обійтись”. Такої ж думки були А.Кримський, Б.Грінченко. Уживали більшою мірою тільки такі запозичення, що вже давно увійшли у склад української мови й адаптувались у ній, або використовували інтернаціоналізми. “Але й у цій проблемі виявилась небезпека роздвоєння,-зауважує В.Чапленко,-галичани висували ті чужомовні слова, що до них звикли під впливом польської мови (*прокуратор, емерит, атут, ас, ліхтар, карафка*), а наддніпрянці-ті, що до них вони звикли під впливом російської мови (*прокурор, пенсіонер, козир, туз, хвинарь, грахвин*).”

У калькуванні слів теж були розбіжності між сходом і заходом: галичани орієнтувались на польську і німецьку мови, наддніпрянці – на російську.

Найбільша кількість запозичень у період 60-х.р. ХІХст. до поч. ХХст. засвідчена у таких групах:

а) суспільно-політична та економічна термінологія: *автономія, аграрний, ідеологія, емансипація, опозиція, сепаратизм, федерація, ліберал, конкурен-*

ція, комфортабельний, корупція, легальний, мобілізація, регрес, мітинг, лі-дер.

б) філософська термінологія: *абстракція, антагонізм, індивідуум, містицизм, суб'єктивний, об'єктивний, раціоналізм, абсолют, імперіалізм, позитивізм, утопія, дуалізм.*

в) мистецька термінологія: *декадент, мініатюра, натуралізм, шарж, символізм, редакція, концепсія, декламація, романтизм.*

г) загальнонаукова термінологія: *дедукція, дисонанс, експеримент, кадр, конфлікт, репрезентант, фантом, фільтрація, гіпотеза, імпульс, критерій, новація, фіаско, сенсація, диференціація.*

Головним джерелом запозичень із сфери суспільно-політичного життя була в ХІХст. французька мова. Вплив німецької мови як джерела запозичень спостерігається в групі філософської термінології. На к. ХІХ-поч.ХХст. припадає проникнення в українську мову англійських запозичень. Слова італійського походження обмежуються одиничними прикладами.

Навчальне видання

Сабліна Світлана Володимирівна

Конспект лекцій
Історія української літературної мови
XIX-початку XXст.
Частина I
Конспект лекцій

Рецензент : кандидат філологічних наук
Відповідальний за випуск :
Коректор :

Л.М.Стовбур
С.В.Сабліна
Н.А. Нестеренко

Підп. до друку 05.12.2007. Формат 60×90/16. Папір офсетний.

Друк різнографічний. Умовн. друк. арк. 3,2.

Замовлення № 19. Наклад 100 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1884 від 28. 07. 2004 р.